

ՕՍԻՊ ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ:
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՐԱ ԿՅԱՆՔՈՒՄ*

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.2-46>

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Օ. Մանդելշտամ, Ն. Մանդելշտամ, Ն. Բուխարին, Ի. Էրենբուրգ, Ս. Տեր-Գաբրիելյան, Մ. Շահինյան, Երևան, Շուշի, Թիֆլիս, Ե. Չարենց, հայկական թեմա, «Ճանապարհորդություն Հայաստան»:

*Այս դարի ծնունդից հաշված՝ երեսունմեկ թվին
Վերադարձա, չէ՛ — կարգա. բռնություն
Ետ բերվեցի բուդդիստական Մոսկվա:
Իսկ մինչ այդ տեսա, այնուամենայնիվ,
Բիրլիական սփռոցներով հարուստ Արարատը,
Երկու հարյուր օր անցկացրի շաբաթապահ երկրում,
Որ կոչի Հայաստան¹:*

Նախաբան

Ուռա (ծագումով՝ հրեա) երևելի բանաստեղծ, արվեստի տեսաբան, թարգմանիչ Օսիպ Էմիլի Մանդելշտամն առանձնահատուկ տեղ ունի խորհրդային գրականության պատմության անդամատանում: 1920–1930-ական թվականներին լինելով անկուսակցական ու հիմնականում գրական որևէ միավորման կազմում չլինելով՝ ճաշակել է այն բոլոր դառնությունները, որ վիճակվեց իր սերնդակից մտավորականներին և խորհրդային երկրի շարքային բազում քաղաքացիներին. հալածվեց, երկու անգամ ձերբակալվեց, աքսորվեց, որտեղ էլ մահացավ: «Նա արտասովոր ... , ծանր ... , սրտառուչ և հանճարեղ մարդ էր»², – այսպես է Օ. Մանդելշտամին բնութագրել ուռա անվանի գրող և գրականագետ Վ. Շկլովսկին: Իսկ մեծանուն բանաստեղծ Ա. Ախմատովյան իր

* Ներկայացվել է 23. II. 2021 թ., գրախոսվել է 02. VII. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 07. VII. 2021 թ.:

¹ Օ. Մանդելշտամ. Բանաստեղծություններ, արձակ: Թարգմ. ուսանողները՝ Հրաչյա Բեյլերյանի, Երևան, 2012, էջ 151: Այս գրքից և հանրագիտարանային բնույթի մի քանի նյութից բացի, որքան մեզ հայտնի է, Օ. Մանդելշտամի կյանքի, գործունեության մասին հայերեն հրապարակումներ չկան. այդ բացը մասամբ լրացնելու է գալիս սույն հոդվածը:

² Օ. Мандельштам. Шум времени: стихотворения, проза. Иркутск, 1991, с. 274–275.

հուշերում հետևյալ գրառումն է կատարել. «Դա (Օ. Մանդելշտամը – Ա. Զ.) մի մարդ էր հոգով թափառաշրջիկ՝ այդ բառի ամենաբարձր իմաստով և poete maudit par excellence (ամենից առաջ անիծված բանաստեղծ), ինչը և ապացուցեց իր կենսագրությունը: Նրան մշտապես ձգում էին հարավը, ծովը, նոր վայրերը: Իսկ Հայաստանի նկատմամբ նրա խենթացնող սիրահարվածության վկայությունն անմահ բանաստեղծությունների շարքն է»³:

Օ. Մանդելշտամի անունը մեծապես կապված է Հայաստան երկրի ու Հայ ժողովրդի հետ: Հայաստանում ճանապարհորդելը ճակատագրական դարձավ նրա համար, քանզի հետագա կարճատև կյանքը շաղկապված մնաց Հայաստանի, Հայ մշակույթի հետ: Կապ, որ ուռա բանաստեղծը շատ թանկ էր գնահատում:

Օ. Մանդելշտամի կյանքի, գործունեության ու ստեղծագործությունների ուսումնասիրության, Հայաստանի հետ առնչություններին վերաբերող հարուստ գրականություն կա⁴: Վերջինը, սակայն, հիմնականում վերաբերում է Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարքին և «Ճանապարհորդություն Հայաստան» արձակ գործին: Չեն մանրամասնվել գրապատմական որոշ իրողություններ, Հայաստան կատարած այցելության, Հայ ժողովրդի կյանքին վերաբերող իրադարձությունների նկատմամբ նրա մոտեցումների խորքային գրդապատճառներն ու նախադրյալները և այլն:

Օ. Մանդելշտամի կյանքի, գործունեության ու ստեղծագործական ուղին

Բանաստեղծը ծնվել է 1891 թ. հունվարի 3-ին (15-ին) Վարչավայրում՝ վաճառականի ընտանիքում: 1907 թ. ավարտել է Պետերբուրգի Տենիշևյան ուսումնարանը: Ծնողներն անհանգստանալով իրենց որդու «արմատական մտայնություններով»՝ հարում էր էսեներին, սեպտեմբերին նրան ուղարկում են Փարիզ. հոկտեմբերից 1908-ի կեսերն ուսանել է Սորբոնի համալսարանի

³ Օ. М а н д е л ь ш т а м. Стихотворения, проза, записные книжки. Вступ. статья, сост., коммент. Н. А. Гончар-Ханджян. Ереван, 1989, с. 6.

⁴ Այդ մասին տե՛ս Խրूपкость и бесстрашие жизни. К 130-летию со дня рождения Осипа Мандельштама. Беседа Юлия Могулевцева с председателем Мандельштамовского общества Павлом Нерлером. – «Литературная газета» (М.), № 1–2, 13–19 января 2021, с. 13 (հարցազրույցում թվարկված են Օ. Մանդելշտամի մասին հրատարակված առավել կարևոր աշխատությունները); Жизнь и творчество О. Э. Мандельштама. Воспоминания, материалы к биографии, «новые стихи», комментарии, исследования. Воронеж, 1990; Слово и судьба. Осип Мандельштам: исследования и материалы. М., 1991; Смерть и бессмертие поэта. Материалы международной научной конференции, посвященной 60-летию со дня гибели О. Э. Мандельштама (Москва, 28–29 декабря 1998 года). М., 2001; Օ. М а н д е л ь ш т а м. Стихотворения, проза, записные книжки; О. Л е к м а н о в. Жизнь Осипа Мандельштама. Документальное повествование. СПб., 2003; А. Г. М е ц. Осип Мандельштам и его время. Анализ текстов. СПб., 2005; Օ. Մ ա ն դ Ե լ շ տ ա մ. նշվ. գիրքը, В. Головин. «Над Курою в ущелье балконном». Осип Мандельштам. Тбилиси, 2016. Մնացյալները տե՛ս հոդվածի ծանոթագրություններում:

բանասիրության ֆակուլտետում: Ամռանն ընտանիքի հետ ճանապարհորդել է Եվրոպայում՝ եղել է Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում՝ մեկօրյա այցով միայնակ՝ Զենովայում: 1909-ի աշնանից 1910-ի գարուն՝ երկու կիսամյակ, ռոմանական բանասիրություն, մասնավորապես հին ֆրանսերեն է ուսումնասիրել Հայդելբերգի համալսարանի փրիստոփայության ֆակուլտետի ռոմանո-գերմանական բաժնում: 1910-ի գարնան սկզբին կարճ ժամանակով ճանապարհորդել է Իտալիայում և հարավային Շվեյցարիայում, հուլիսի 21-ից հոկտեմբերի կեսերին էլ ապրել է Բեռլինի Յելենդորֆ արվարձանում: Նկատենք, որ այդ ճանապարհորդությունների արձագանքը՝ ճարտարապետական տպավորություններ, մասնավորապես եվրոպական գոթական, հնչում է նրա ամբողջ պոեզիայում: 1911 թ. մայիսի 14-ին տեղի է ունեցել Մանդելշտամի մկրտությունը Վիբորգի մեթոդիստական մատուռում: «Ծագումով հրեա մարդու համար դա նախ և առաջ նշանակում էր, թե հուդայական չէ»⁵: Նույն թվականի սեպտեմբերի 10-ին ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի ռոմանական լեզուների բաժինը, բայց լրիվ դասընթացը չի ավարտել:

1909 թ. Օ. Մանդելշտամը ծանոթացել է բանաստեղծներ Վյաչ. Իվանովի և Ի. Անենկովի հետ ու ընդգրկվել «Ապոլլոն» հանդեսի շուրջ համախմբված բանաստեղծների շրջանակի մեջ: Այս ամսագրում էլ տպագրվել է (1910, № 9) Մանդելշտամի առաջին հինգ բանաստեղծությունը, որոնցում նկատելի է սիմվոլիզմի ազդեցությունը: 1912-ին ժամանակի անվանի գրողները՝ Ն. Գումիլյովը, Ս. Գորոդեցկին, Ա. Ախմատովան, Օ. Մանդելշտամը, Մ. Զենկեիչը, Մ. Կուզմինը, Վ. Նարբուտտը և այլք միավորվել են «Цех поэтов» («Բանաստեղծների համաքարություն») գրական միավորման մեջ, հրապարակել իրենց հավատո հանգանակը, որով 1913 թ. ուսական պոեզիայում, ի հակադրություն խորհրդապաշտությանը, ձևավորվել է գրական մոդեռնիստական նոր հոսանքը՝ ակմեիզմը: Այդ շրջանի Մանդելշտամի բանաստեղծություններն ամփոփված են նրա հոր միջոցներով, 600 օրինակ տպաքանակով հրատարակված «Քար» ժողովածուում (1913): Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին՝ 1914 թ. դեկտեմբերին, նա անհաջող փորձ է անում տեղավորվելու գինվորական գնացքում որպես հիվանդապահ, ապա երկու տարի համագործակցում է Քաղաքների միության հետ: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ընդունել է խանդավառությամբ, բայց մնացել է «ապաքաղաքական» բանաստեղծ: 1918–1919 թթ. աշխատել է Ա. Լունաչարսկու գլխավորած լուսավորության կոմիսարիատում, կուլտուր-լուսավորական այլ հիմնարկներում: 1919 թ. մայիսի 1-ին ծանոթացել է իր կյանքի ապագա ըն-

⁵ Զժավալվելով՝ նկատենք, որ «Մանդելշտամի մոտ քրիստոնեությունը ընկած էր հիմնականում իր աշխարհընկալման մեջ, բայց կրում էր ավելի շատ փրիստոփայական, քան կենցաղային բնույթ» (Н. М а н д е л ь ш т а м. Вторая книга: воспоминания. Подготовка текста, предислов., примеч. М. К. Поливанова. М., 1990, с. 43): Քրիստոնեությունը և հուդայականությունը վերաբերող Օ. Մանդելշտամի մոտեցումների և ուսման բանասեր ու մշակութաբան Ս. Ավերինցևի՝ դրանց մեկնաբանությունների մասին տե՛ս Ս. Ավերինցև և Օսիպ Մանդելշտամի ճակատագիրն ու արվեստը. — Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 22–25, նաև՝ Օ. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 40–41:

կերոջ՝ Նադեժդա Մանդելշտամի (ծագումով՝ հրեա, օրիորդական ազգանունը՝ ինգլիզա, 1899–1980)⁶ հետ: Նրանց բաժանումը տեղի է մեկուկես տարի. այդ ընթացքում Օ. Մանդելշտամը մեկնել է Ղրիմ՝ 1920 թ. մարտից հուլիս ամիսը Կոկտեբելում ապրել է բանաստեղծ Մ. Վոլոշինի տանը, հայտնի վիճաբանությունից հետո⁷ մեկնել է Վրաստան՝ Բաթում, Թիֆլիս, այնուհետև՝ Մոսկվա, Պետրոգրադ, որտեղ ապրել է Արվեստների տանը: Մանդելշտամները 1921 թ. եղել են Անդրկովկասում Բաքվում և Թիֆլիսում: 1922 թ. մարտին հաստատվել են Մոսկվայում. 1922–1923-ին ապրել են Գերցենի տանը⁸ (այժմ՝ Ա. Մ. Գորկու անվան համալսարհային գրականություն ինստիտուտի շենք)՝ գրողների հանրակացարանում՝ «ցուփական առանձնատանը», որտեղ, ի դեպ, տեղակայված էին նաև գրական մի շարք կազմակերպություններ, գրողական խորտկարանը: Մանդելշտամին հատկացրել են երկրորդ կարգի «ակադեմիական փայաբաժին»:⁹ Դեպքերի բերումով, սակայն, բանաստեղծը թողել է գրողական «ետնախորշը», 1923–1924 թթ. ձմեռն անցկացրել է վարձակալած սենյակում՝ Յակիրմանկա փողոցում: Այնուհետև՝ 1924–1927 թթ., ապրել է Լենինգրադում և Ցարսկոյե Սելոյում: Գրական խմբավորումների միջև ընթացող անգիծում պայքարի ժամանակաշրջանում Մանդելշտամը պահել է անկախ կարգավիճակ, որը հանգեցրել է գրականության մեջ նրա մեկուսացմանը, «ուղեկից-գրողի» նկատմամբ խուլ անհանդուրժողականություն: 1924 թ. գրած «Ոչ, ես չեմ եղել երբեք ոչ մեկին ժամանակակից» տողով սկսվող բանաստեղծության այս առաջին տողը բազմիցս «ի ցույց է դրվել» Մանդելշտամին մեղադրելու համար որպես կյանքից կտրված ապաքաղաքական տարրի⁹: 1921–1925 թթ. բանաստեղծությունները ներկայանում են «մերժվածության» սուր զգացումով: Այդ շրջանին են վերաբերում բանաստեղծի «Tristia» (1922, «Երկրորդ գիրք» վերնագրով՝ 1923) և «Ժամանակի աղմուկը» (ինքնակենսագրական պատմվածքներ, 1925) ժողովածուները: Դրանց հաջորդում են «Բանաստեղծություններ» (1928) ժողովածուն (գիրքը լույս է տեսել Կոմիտեերնի նախագահ և «Պրավդա» թերթի գլխավոր խմբագիր Ն. Բուխարինի¹⁰ աջակցությամբ

⁶ Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ Ն. Մանդելշտամը հետագայում իր «Հուշեր»-ում (1970) պատկերել է ամուսնու ողբերգական ճակատագիրը՝ երկու ձեռքակալությունը և քրտորի տարիները, «Երկրորդ գրքում» (1972)՝ իր կյանքը բանաստեղծի հետ, վերջինիս հոգեբանական ու ստեղծագործական դիմանկարը, 1920–1930-ական թվականների սկզբի գրական միջավայրը և այլն: Հրատարակել է նաև «Հուշեր» (1989) վերնագրով գիրքը: Հոգևածում մեծապես օգտագործել ենք նրա մտքերը, գաղափարներն ու ձևակերպումները, որոնք, անկասկած, եղել են Օ. Մանդելշտամի համոզմունքները:

⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Օ. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 89–90:

⁸ Ст'я Л. Видгоф. «Но люблю мою курву—Москву»: Осип Мандельштам: поэт и город. Книга—экскурсия. М., 2012, с. 117–186. Գրքում հանգամանորեն ներկայացված են Մոսկվայում ապրելու այդ տարիների Օ. Մանդելշտամի կյանքն ու գործունեությունը:

⁹ Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 357:

¹⁰ Ռուս քաղաքական ու պետական գործիչ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, անհատի պաշտամունքի դոկ Ն. Բուխարինը (1888–1938) մեծապես օգնել և օժանդակել է ժամանակի մտավորականությանը: Ահա թե ինչ է այդ մասին գրել նրա ամերիկացի

յամբ. գրողի կենդանություն օրոք հրատարակված վերջին ժողովածուն է) ու «Եգիպտական դրոշմանիշ» (1928) վիպակը, որոնք առանձնանում են մտավորականի հոգևոր ճգնաժամի մասին մտորումներով, մտավորական, ով հեղափոխությունից առաջ ապրում էր «կուլտուրական ռենտայով»: Նկատենք, սակայն, որ 1925–1929 թթ. Մանդելշտամը «լուել է»։ Հինգ տարի ոչ մի բանաստեղծություն չի գրել, հիմնականում խմբագրել է գրքեր, հանդես է եկել շուրջ 25 գրախոսականներով (գերմանացի ու ֆրանսիացի հեղինակների գրքերի), զբաղվել է Վ. Սկոտի, Շարլ դը Կոստերի, Ժ. Ռոմենի, Ժ. Դյուամելի, Ռ. Ստիվենսոնի և այլ հեղինակների գործերից կատարած թարգմանություններով (տիրապետել է մի քանի լեզուների), գրել է Պ. Չապուսկին, Ֆ. Վիյոնին, Ա. Շենիերին նվիրված ուսումնասիրություններ։ Տեսական արժեք են ներկայացնում «Բառ և մշակույթ» ու «Բառի բնության մասին» (տպագրվել են «Պոեզիայի մասին» ժողովածուի մեջ, 1928) հոդվածները։

Բանաստեղծի դեմ, սակայն, չարականներն ու քաղքենի միջավայրը դավեր են լարում՝ անգամ քաղաքական երանգավորումներով։ Մանդելշտամի «Հանգիստ» կյանքը խաթարվում է հատկապես գրական գործիչ և

կենսագիր Ստիվեն Կոէնը. «Նա (Բուխարինը – Ա. Զ.) նպաստել է գեղարվեստական ու գիտական նվաճումների զարգացմանը և կուսակցական առաջնորդների մեջ հազվադեպ բացառություն էր, որ լավ հարաբերությունների մեջ էր այնպիսի տարբեր մարդկանց հետ, ինչպիսիք էին Օսիպ Մանդելշտամը, Միխայիլ Պոկրովսկին, Մաքսիմ Գորկին և Իվան Պավլովը։ ... Անկուսակցական մտավորականները, ինչպես տեխնիկական, այնպես էլ ստեղծագործական ... պատճառ հունենին նրանից վախենալու։ Նա ոչ միայն պաշտպանում էր ոմանց, օրինակ, բանաստեղծ Օսիպ Մանդելշտամին, այլև հանդուրժողաբար էր վերաբերում նրանց գործունեությանը և, եթե ոչ որպես գաղափարախոս, ապա որպես մարդ գնահատում էր նրանց ստեղծագործությունը» (С. К о э н. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. Пер. с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловского. Общая редакция и послесловие д. и. н. И. Е. Горелова. М., 1992, с. 280)։ Ի դեպ, 1927 թ. օգոստոսի 10-ին Ն. Բուխարինը, հավանաբար, Օ. Մանդելշտամի խնդրանքով դիմել է Պետհրատի խորհրդի նախագահ Արտաշես Խալաթովին հետևյալ հարցով. «Դուք, հավանաբար, գիտեք մեր խոշորագույն գրչի վարպետներից մեկին՝ բանաստեղծ Օ. է. Մանդելշտամին։ Նրան չեն թողնում հրատարակվի Պետհրատում։ Այնինչ, իմ խորին համոզմամբ, դա սխալ է։ Ծիշտ է, նա ամենևին «մասսայական» բանաստեղծ չէ։ Բայց նա ունի և պետք է ունենա իր նշանակալից տեղը մեր գրականության մեջ։ Այս նամակը Ձեզ գրում եմ *privati*, քանի որ, կարծում եմ, որ Դուք կհասկանաք իմ մտադրությունները *ets*. Շատ կիսնդրերի Ձեզ «մի քանի ռուպե» գրուցել Օ. է. Մանդելշտամի հետ կամ ինչ-որ այլ կերպ նրան ցուցաբերեք Ձեր լուսավորյալ աջակցությունը։ Ձեր Ն. Բուխարին» (О. Л е к м а н о в. Նշվ. աշխ., էջ 123)։ Այս նամակից հետո գործին ընթացք է տրվում և «Բանաստեղծություններ»-ի ժողովածուն տպագրվում է։ Հավելենք նաև՝ 1928 թ., երբ Մանդելշտամը տեղեկացել է, որ ձեռքակալվել են բանկային ոլորտից մի քանի աշխատակիցներ և որ նրանց գնդակահարություն է սպառնում, դիմել է Բուխարինին ու հենց նոր լույս տեսած իր վերոգրյալ ժողովածուն հետևյալ ընծայագրով ուղարկել է նրան. «... այս գրքի ամեն մի տողը խոսում է այն բանի դեմ, ինչը որ դուք մտադիր եք անել ... » (Л. В и д г о ф. Նշվ. աշխ., էջ 175։ Հմմտ. Ս. Ա վ եր ի ն ց և. Նշվ. հոդվ., էջ 34)։ Դատավճիռը չեղյալ է հայտարարվել։

Թարգմանիչ Ա. Գորնֆելդի հետ տեղի ունեցած հայտնի ընդհարման¹¹ ու նրա դեմ 1929 թ. մայիսի 7-ին «Литературная газета»-ում տպագրված Դ. Զապլավսկու՝ «Համեստ գրագողություն կամ սանձարձակ խախտուրա» վերտառությունը ֆելիետոնի պատճառով: Այդ ամենից զրոգված՝ Օ. Մանդելշտամը դուրս է եկել Սովետական միացյալ գրողների ֆեդերացիայից, թեև նրան պաշտպանել են մի խումբ խոշոր արձակագիրներ ու բանաստեղծներ՝ բողոքի նամակ ուղարկելով թերթին, միաժամանակ դատարանն էլ մերժել է բանաստեղծին ներկայացված մեղադրանքը¹²: Այնուամենայնիվ, նրան «սկսում են կանչել հարցաքննությունների իբր նույն այդ գորնֆելդյան պատմության կապակցությամբ, սակայն հարցեր տալով նաև «սպիտակների մոտ» (Ղրիմում՝ 1919 թ. – Ա. Զ.) լինելու ժամանակաշրջանից»¹³: Գործը հասարակական մեծ հնչողություն է ստանում. 1930 թ. սկզբին այն քաղաքական երանգավորումներով դադարում է ՀամԿ(Բ)Կ-ի Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի քննության առարկան¹⁴:

... 1929 թ. աշնանից 1930 թ. փետրվար ամիսը Օ. Մանդելշտամն աշխատել է «Московский комсомолец» թերթում, վարել է «գրական էջ» և զբաղվել է երիտասարդ բանաստեղծներով: Փետրվարին թերթի խմբագրության գործերը ստուգող հանձնաժողովն աշխատակից Օ. Մանդելշտամին տվել է հետևյալ բնութագիրը. «Կարելի է օգտագործել որպես մասնագետ, բայց ղեկավարության տակ»¹⁵: Իբրև բողոքի նշան՝ նա հեռացել է խմբագրությունից և որոշ ժամանակ աշխատակցել «Вечерная Москва» թերթին:

Բանաստեղծը ծանր ապրումների մեջ էր, և հանկարծ «հրաշք» է կատարվում. շիկացող մթնոլորտն ու շնչահեղձ անող մոսկովյան միջավայրը փոփոխվում է Ն. Բուխարինի հովանավորությամբ. նրա շնորհիվ 1930 թ. մա-

¹¹ 1928 թ. «Земля и фабрика» հրատարակչությունը տպագրել է Շարլ դը Կոստերի «Թիլ Ուլենշպիգել» վեպը, որի տիտղոսաթերթին, հրատարակչության անփութության պատճառով, Մանդելշտամը ներկայացվել է որպես թարգմանիչ, այն դեպքում, երբ Ա. Գորնֆելդի ու Վ. Կարյակինի թարգմանություններն ընդամենը մշակել ու խմբագրել էր: Այդ մասին Գորնֆելդին առաջինը հայտնում է Մանդելշտամը և պահանջում հրատարակչության հերքումը, որը հաստատում է՝ դա ընդամենը վրիպակ է: Սակայն Գորնֆելդը մամուլում հանդես է գալիս մեղադրանքով, Մանդելշտամը պատասխանում է և այդպես շարունակ (տե՛ս Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 370): Ս. Ավերինցևի խոսքերով «Այդ կոնֆլիկտի առարկան ինքնին ճիճու կերած խնձոր էլ չարժե» (Ս. Ավերինցև. Նշվ. հոդվ., էջ 35)

¹² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Օ. Лекманов. Նշվ., աշխ., էջ 129–136: Նաև՝ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания. М., 1989, с. 414; Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 195–197:

¹³ Ս. Ավերինցև. Նշվ. հոդվ., էջ 35:

¹⁴ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 414.

¹⁵ Օ. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 138–139: Ինչպես վկայում է Ն. Մանդելշտամը, այդ «բարյացակամ» բնութագրում ասվում էր, որ նա պատկանում է այն մտավորականների շարքին, որոնց կարելի է թույլ տալ աշխատելու, բայց կուսակցական ղեկավարության հսկողության տակ: Բնութագիրն ամենևին դուր չի եկել Մանդելշտամին (Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 432):

յիսից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը բանաստեղծն ապրել է Հայաստանում: Գալով Թիֆլիս՝ տեական ընդմիջումից հետո, սկսում է բանաստեղծութուններ գրել: Կենդանություն օրոք տպագրված նրա վերջին գործերն են «Հայաստան» բանաստեղծությունների շարքը և «Ճանապարհորդություն Հայաստան» էսսեն: «Մենք վերադարձանք Հայաստանից և ամենից առաջ վերանվանեցինք մեր ընկերուհուն (նկատի ունի Աննա Ախմատովային – Ա. Զ.), – գրում է Ն. Մանդելշտամը: – Նախորդ բոլոր անունները մեզ թվացին անհամ. Աննուշկա, Անյուտա, Աննա Անդրեևնա: Վերջինը, իհարկե, միշտ մնաց: ... Բայց նոր անունը կապվ նրան, մինչև վերջին օրերը ես նրան անվանում էի այդ նոր անունով, ինչպես նա ստորագրում էր նամակներում՝ Անուշ: Անուշ անունը մեզ հիշեցնում էր Հայաստանը, որի մասին Մանդելշտամը, ինչպես նա գրում է ամեն տեղ, չէր դադարում երազել»¹⁶:

Անդրկովկասից վերադառնալով Մոսկվա, այնուհետև Մանդելշտամները փորձել են հանգրվանել Լենինգրադում. կրկին Ն. Բուխարինի օգնությամբ ուղեգիր են ստացել և մինչև 1931 թ. հունվարի 7-ը ապրել են հին Պետերգոֆում՝ Գիտնականների կեցությունը բարելավող կենտրոնական հանձնաժողովի (ЦЕКУБУ-ի) «Заячий ремиз» հանգստյան տանը: Լենինգրադում, սակայն, չեն բնավորվել, քանի որ դրան ինչ-ինչ պատճառներով դեմ է եղել Գրողների միության քարտուղար Նիկոլայ Տիխոնովը: Այդ իսկ պատճառով դիմել են ԽՍՀՄ Ժողկոմիտորհի նախագահ Վ. Մոլոտովին՝ աշխատանքի և բնակարանի հարցով, բայց անարդյունք. 1931-ի հունվարից 1932-ի հունվարը ապրել են տեղից տեղ փոխադրվելով:

1931 թ. Օ. Մանդելշտամի գրած առավել նշանակալից բանաստեղծություններից մեկի ստորև բերվող տողերը, կարծես թե, պատասխան են այն բոլոր քննադատներին, ովքեր տարիներ շարունակ բանաստեղծին պախարակել են «թանգարանային» կյանքով ապրելու և արդիականության հետ շփումների բացակայության համար:

Пора вам знать: я тоже современник,
Я человек эпохи Москвошвея,
Смотрите, как на мне топорщится пиджак,
Как я ступать и говорить умею!
Попробуйте меня от века оторвать,
Ручаюсь вам – себе свернете шею!¹⁷

1932–1933 թթ. Մանդելշտամները կրկին ապրել են Գերցենի տանը¹⁸: «Այնտեղ լիքն էին գրողական ամեն տեսակի տականքներն ու սաղրիչներ»

¹⁶ О. Мандельштам. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 77.

¹⁷ О. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁸ Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 283–338: Այս էջերում հանգամանորեն ներկայացված է Մոսկվայում ապրելու այդ տարիների Օ. Մանդելշտամի կյանքն ու գործունեությունը:

րը»¹⁹: Օ. Մանդելշտամը դեռևս «Չորրորդ արձակ»-ում, որը թելադրել է կնոջը 1929–1930 թվականների ձմռանը, գրում է. «Համաշխարհային գրականության բոլոր ստեղծագործությունները ես բաժանում եմ թույլտվություն և առանց թույլտվության գրվածների: Առաջինը՝ նողկանք է, երկրորդը՝ առևանգված օդ: Ես ուզում եմ թքել նախապես թույլատրված գործեր գրողների դեմքին, ուզում եմ մահակով խփել դրանց գլխին և բոլորին Գերցենի Տանը սեղանի շուրջ նստեցնել՝ ամեն մեկի դեմը դնելով մի բաժակ ոստիկանական թեյ և յուրաքանչյուրի ձեռքը խոթելով Գորնֆելդի մեզի անալիզը:

Այս գրողներին ես կարգել եմ ամուսնանալ ու երեխաներ ունենալ: Նրանք ո՞նց կարող են աշխարհ բերել երեխաներ (ի դեպ, Մանդելշտամներն էլ երեխա չեն ունեցել – Ա. Ջ.): Չէ՞ որ զավակները պետք է մեզ շարունակեն, մեր կիսատ մնացած ամենազլխավոր խոսքն ասեն, այն դեպքում, երբ նրանց հայրերը առնվազն երեք պորտ ծախվել են չեչոտ չարիքին (նկատի ունի Ստալինին – Ա. Ջ.)»²⁰:

... Այդ չրջանում բանաստեղծի նյութական վիճակը որոշ չափով բարելավվել է, կրկին Ն. Բուխարինի միջամտությամբ երկսենյականոց կոոպերատիվ բնակարան է գնել Մոսկվայի Նաշոկինյան նրբանցքում (այժմ Ֆուրմանովի փողոց):

1932 թ. նոյեմբերը Մանդելշտամն անցկացրել է ЦЕКУБУ-ի «Узкое» հանգստյան տանը: Նոյեմբերի 10-ին նա մեկ օրով մեկնել է Մոսկվա, որտեղ «Литературная газета»-ի խմբագրությունում տեղի է ունեցել Մանդելշտամի ստեղծագործությունների փակ երեկոն²¹: Այնուհետև երեկոները շարունակվել են. 1933 թ. փետրվարի 22-ին Լենինգրադի «Կապելլա»-ում, մարտի 2-ին «Մամուլի տանը», մարտի 14-ին Մոսկվայում «Պոլիտեխնիկական թանգարանում»²², ապրիլի 3-ին էլ Մոսկվայի նկարիչների ակումբում²³: Մանդելշտամն 1933 թ. գրել է «Զրույցներ Դանթեի մասին» գրաքննադատական էսսեն (լույս է տեսել 1967-ին), որտեղ շարադրված են նրա առավել ամբողջական հայացքները պոեզիայի մասին: Սեպտեմբերին Ա. Ախմատովայի տանը նա էսսեն ներկայացրել է Լենինգրադի բանասերների ամբողջ վերնախավին²⁴:

¹⁹ Б. С. Кузин. Об О. Э. Мандельштаме. – «Вопросы истории естествознания и техники» (М.), 1987, № 3, с. 141.

²⁰ Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 237:

²¹ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 409; Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 325–326:

²² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 415–418:

²³ О. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 158–159:

²⁴ Ճանաչողական արժեք ունի Լ. Գինզբուրգի «О старом и новом. Статьи и очерки» (Լենինգրադ, 1982) վերնագրով գրքի «Հին գրառումներից» բաժնի «Մանդելշտամ» հատվածը (էջ 413–414), որտեղ հեղինակն այդ երեկոյից ստացած տպավորության տակ ահա այսպիսի բնութագիր է տվել բանաստեղծին. «Մանդելշտամն Աննա Անդրեևնայի (Ախմատովայի – Ա. Ջ.) մոտ կարդում էր «Զրույցներ Դանթեի մասին»-ը: Մանդելշտամը կարճահասակ է, նիհար, նեղ ճակատով, փոքրիկ կոր քթով, դեմքի ներքևի սուր մասն անխնամ, համարյա ճերմակահեր մորուքով, լարված հայացքով և կարծես ոչ մի մանրուք չնկատող: Նա խոսում է,

աստամնագուրկ բերանը սեղմած, երգային ուղեսերենի անսպասելի նրբաձև ինտոնացիայով: Նա լեցուն է ռիթմերով, ինչպես նաև մտքերով ու հիանալի խոսքերով: Կարդալիս նա օրորվում է շարժելով ձեռքերը. նա կորիֆեի բնախոսությամբ հաճույքով շնչում է բառերի ռիթմով, որոնցից հետո հանդես է գալիս պարող երգչախումբը: Նա ծիծաղելիորեն է քայլում, չափից ավելի ուղիղ մեջքով, ասես բարձրանալով ոտքի մատների վրա:

Մանդելշտամը ցնորվածի անուն է հանել և, իրականում, ցնորված է թվում մարդկանց միջավայրում, ովքեր սովորություն ունեն թաքցնել կամ նենգափոխել իրենց իմպուլսները: Նրա համար, հավանաբար, իմպուլսի և արարքի միջև գոյություն չունի տարածություն, տարածություն, որը կազմում է եվրոպական կենսաձևի էությունը: Ա<ննա> «Անդրեևնյան ասում է. «Օսիպը սյուրպրիզների արկղ է»: Հավանաբար, նա շատ տարբեր է: Եվ սկանդալների մեջ, հավանաբար, նա ավելի բնական է: Բայց բարեզարդ Մանդելշտամը, ինչպիսին նա հատկապես ձգտում է լինել Ա<ննա> Ա<խմատովայի> մոտ՝ անհեթեթ է: Նա չի տիրապետում մեր քաղաքակրթության պարզագույն դրսևորումներին: Նրա օձիքը և փողկապը՝ իրենք իրենց համար են: Ինչ վերաբերում է նրա շատ կարճ, բարակ, չափանակագույն գծավոր կտորից տաբատին, ապա այդպիսիք չեն լինում: Այդ գործվածքի գլանը կնոջը տվել են զգեստի համար:

Կենցաղային նրա վարվելակերպը զարմանալիորեն գործնական չէ: Նրա բարենների տարօրինակ քաղաքավարությունը, ձեռքսեղմումների անկարողությունը, որ ճանկում է ձեր մի բուռ մատները, ձայներանգի երգեցիկ քնքշությունը, երբ նա խնդրում է իրեն տալ լուցկին, այդ ամենն ինչ-որ ռիթմիկ և զվարճալի խեղկատակություն է: Նա կիրառում է առօրյա խոսելաձև, փոքր-ինչ բռնեմական, փոքր-ինչ գոհճիկ: Օրինակ, ինչպես ասում ենք ելու ժամանակ, շուրջը նայելով նա հարցնում է. «Չափից ավելի արագ չե՞մ բլբլացնում»: Բայց հենց որ դիմում է կարևորություն ունեցող նյութի, ուժգին բացվում են վերամբարձ խոսքի մուտքերը: Նա թափահարում է ձեռքերը, նրա աչքերն արտահայտում են լիակատար կտրվածություն ավոուից և գրուցակցից, և թեյի պնակի մեջ եղած պանրահացի մնացորդներից: Նա խոսում է իր բանաստեղծությունների բառերով. կցկտուր, թլվատ, ... լպիրշ: Ամեն դեպքում չմոռանալով խորամանկել ու կատակել:

Մանդելշտամը լավատեսություն հաստատող երևույթ է: Մենք տեսնում ենք մարդու, որը ցանկանում է ունենալ փող ու փառք և վշտանում է, եթե իր բանաստեղծությունները չեն տպագրվում: Բայց մենք տեսնում ենք, թե այդ տխրությունն ինչքան աննշան է իր ստեղծագործական իրացման ապրումների համեմատ, երբ այն զուգակցվում է ստեղծագործական անսպառ զգացումին: Տեսնում ենք լավագույնը. իրականացվող արժեք և մարդ, ով փոխադրվել է իր գործի մեջ: Նա փոխադրվել է այնտեղ ամբողջովին, ինչով կարող էր, և մնացյալը՝ պարզվեց սատանան գիտի թե ինչ է. սկանդալներ, հասարակական դատեր: Մարդիկ գործին զոհաբերում էին իրենց կյանքը, առողջությունը, ազատությունը, կարիերան, ունեցվածքը: Մանդելշտամական խեղությունը կենցաղային կերպարով մարդու զոհաբերություն է: Դա նշանակում է, որ կամային լարվածության ոչ մի մասնիկ բանաստեղծական աշխատանքից դուրս չի վատնվել: Բանաստեղծական աշխատանքը կարիք ունի բանաստեղծի ինքնահարկադրման. առանց չընդհատվող ինքնահարկադրման այն արագորեն կոպտանում ու արժեզրկվում է: Ամենը գնաց այնտեղ, և կենցաղում մնաց տարօրինակ մարդը չկանոնավորված ցանկություններով, «խենթ»:

Նա լեցուն է ռիթմերով, մտքերով և առաջ մղող խոսքերով: Իր գործը նա անում է հընթացս, ... և անտարբեր շրջապատի հանդեպ ... »: Ի դեպ, վերոգրյալի առուժով այլոց շարքում համանման ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ռ.

Սակայն արդեն իսկ ձևավորվում էր անհատի պաշտամունքը, և երկրի հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքը դառնում էր հեղձուցիչ: Դեռևս 1930 թ. դեկտեմբերին Մանդելշտամը գրել էր «Լենին-գրադ» վերնագրով բանաստեղծությունը, որի տողերը՝ «Պետերբուրգ իմ, ես դեռևս մեռնել չեմ կամենում» ու «Եվ ողջ գիշեր սպասում եմ թանկ հյուրերին միայն», դրա խոստուն վկայությունն են: Իսկ 1931 թ. նա Ստալինի մասին է. Գերշտեյնի բժիշկ հորն ասել է. «... պարագիտի տիպ է ... տասնապետ, որը ստիպում է հրեաներին աշխատել Նգիպտոսում»²⁵: Այդ ամենին գումարվում է «Правда» թերթում նրա «Ճանապարհորդություն Հայաստան» երկի դեմ գրված «Չախճախիչ» հոդվածը (այդ մասին մանրամասն խոսք կլինի ստորև): 1933 թ. նոյեմբերին Օ. Մանդելշտամը գրել է «կրեմլյան «սարեցուն» Ստալինին վերաբերող «ճակատագրական» բանաստեղծություններ, որոնցում մերկացնում է ստալինիզմը: Բանաստեղծությունները լայնորեն տարածում է՝ դրանք կարդալով գրական ու մերձգրական միջավայրում՝ ունկնդիրների վրա թողնելով սարսափազդու տպավորություն: Այսպես, օրինակ, լսելով դրանք՝ ճանաչված գրաքննադատ Գ. Շենգելին ասել է. «Մենք այստեղ ոչինչ չենք կարդացել, ես ոչինչ չեմ լսել»²⁶:

1934 թ. փետրվարի 17-ին Վ. Բոնչ-Բրուսևիչը Օ. Մանդելշտամին առաջարկում է վաճառել իր արխիվը Գեղարվեստական գրականության, քննադատության և հրապարակախոսության կենտրոնական թանգարանին: Մարտի 16-ին թանգարանի ֆոնդերը համայնելու համար կազմված փորձագիտական հանձնախումբը բանաստեղծին արխիվի համար առաջարկում է «ծիծաղելիորեն» ցածր գին՝ 500 ռուբլի: Օ. Մանդելշտամը ցասումնայից նամակ է գրում Վ. Բոնչ-Բրուսևիչին և հրաժարվում արխիվի վաճառքից՝²⁷:

1934 թ. ապրիլի կեսերին Օ. Մանդելշտամը Լենինգրադում էր: Մայիսի սկզբին «Գրողների հրատարակչություն»-ում հանդիպում է Ալեքսեյ Տոլստոյին, ով նախագահել էր «Սարգիջան-Մանդելշտամ» հայտնի դատը, և մարդկանց ներկայությամբ ապտակում է նրան²⁸:

Նաև դրա հետևանքներից էր, որ 1934 թ. մայիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը բանաստեղծը ձերբակալվել է Նաչոկինյան նրբանցքի իր բնակարանում: «Ձերբակալման հրամանագիրը ստորագրել էր անձամբ Յագոդան, – հիշում է Ախմատովան: – Խուզարկությունը շարունակվեց ամբողջ գիշեր: Բանաստեղծություններ էին փնտրում, քայլում էին սնդուկներից դուրս նետած ձեռագրերի վրայով: Մենք բոլորս նստած էինք մի սենյակում: Շատ լուռ էր: ... Քննիչն իմ ներկայությամբ գտավ «Գայլը» և ցույց տվեց Օսիպ էմիլևիչին: Նա լուռ գլխով արեց: Հրաժեշտ տալիս համբուրեց ինձ: Նրան

Իվնևը Օ. Մանդելշտամի մասին գրած իր հուշերում. տե՛ս Р. Ивнев. Образ, временем сожженный. Стихотворения: 1904–1981. М., 1991, с. 143–155.

²⁵ Э. Г. Герштейн. Новое о Мандельштаме. – «Наше наследие», вып. V. М., 1989, с. 108; տե՛ս նաև Ս. Ավերիցև և Նշվ. հոդվ., էջ 29:

²⁶ С. И. Липкин. Угль, пылающий огнем. М., 1997, с. 398; Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 331:

²⁷ О. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 173:

²⁸ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 173–174, 218, Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 323–325:

տարան առավոտվա 7-ին»²⁹: «Վարժվել ենք ապրել և՛ մեր տակ երկիր չգգալ ...» բանաստեղծությունը նրա «գործի» մեջ եղել է հիմնական մեղադրական նյութը: Չափազանց սուր, դիպուկ բնորոշումներով այդ բանաստեղծությունը բերենք ամբողջությամբ.

Վարժվել ենք ապրել և՛ մեր տակ երկիր չգգալ,
 Խոսքը մեր չի լսվում՝ չկտրած տասը քայլ,
 Իսկ եթե խոսք բացես կես-պռատ գրույցում,
 Քո աչքը կխոթեն կրեմլյան սարեցուն:
 Հաստիկ են մատները՝ որդի պես լարծուն,
 Ծշմարտա-փթանոց բառեր է արտածում,
 Ուտիճի աչքերն են սուր ծիծղուն
 Եվ նրա ճիտքերն են պսպղում:

Շուրջը բարակավիզ դեկավարք են վխտում —
 Խաղալիք-մարդուկներ առաջնորդ իր ձեռքում
 Ծվծվում, մլավում, թնկթնկում են, —
 Նա է սոսկ, որ բամփում ու բոթում է,
 Պայտի պես չպպացնում հրամանք օրենքի
 Ամորձուղ ու աչքիդ, ճակատիդ ու հոնքիդ:
 Մորու հափ ախորժ են մահերն հատիկ-հատիկ,
 Եվ լայնարձակ կուրծք ունի օսեթի³⁰:

Օ. Մանդելշտամը դատապարտվել է երեք տարով՝ ազատ բնակություն հասնող ուղարկվել նախ Սվերդլովսկի մարզի Չերդին քաղաքը, ապա Վորոնեժ: Դատավճիռը մեղմ էր, անգամ թույլատրեցին, որ կինը նրան ուղեկցի: Հոգեբանական ծանր վիճակում գտնվող Մանդելշտամը Չերդինում իրեն լուսամուտից դուրս է նետել: Ի դեպ, Ն. Բուխարինը ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Մորոտովի միջոցով կազմակերպել է, որ 41-ամյա Մանդելշտամը թողնի ստանա. 1932 թ. մարտի 23-ին նշանակվել է անհատական ցմահ կենսաթոշակ՝ 200 ռ.³¹, որից զրկվել է աքսորի առաջին իսկ ձմռանը: «Մինչ այժմ հանելուկ է մնում, այդ ժամանակ ինչը փրկեց Մանդելշտամի կյանքը: Արդյոք օգնեց Ն. Ի. Բուխարինի»³² և Բ. Լ. Պաստեռնակի հովանավորութ-

²⁹ Ս. Ա. վ եր ի ն ց և. նշվ. հոդվ., էջ 38–39:

³⁰ Օ. Մ ա ն դ Ե լ շ տ ա մ. նշվ. գիրքը, էջ 163: Բանաստեղծության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 361–362:

³¹ «Այն (կենսաթոշակը — Ա. Զ.) տրվել էր «ռուս գրականության մեջ ունեցած վաստակի համար»՝ սովետական գրականության մեջ տվյալ գրողին «օգտագործելու անհնարելիության պատճառով»: Այդ ձևակերպումը, — ըստ Ն. Մանդելշտամի, — ինչ-որ առումով համապատասխանել է իրականությանը, և մենք կռահեցինք, որ այն պատկանում է Ն. Բուխարինին» (Н. Я. М а н д е л ь ш т а м. Воспоминания, с. 110, 405):

³² Տե՛ս Ն. Բուխարինի նամակը Ստալինին և վերջինիս մակագրությունը. «Ո՞վ է նրանց իրավունք տվել ձերբակալել Մանդելշտամին: Այլանդակություն է ... ». — П. М. Н е р л е р. Слово и «дело» Осипа Мандельштама. Книга доносов, допросов и обвинительных заключений. При участии Д. И. Зубарева и И. Л. Побоя. М., 2010, с. 39.

յունը³³, թե՞ դեր է խաղացել առաջնորդի գաղտնի հույսն այն բանի համար, որ վարպետը կգովերգի իր անունը: Դժվար է ասել: Այնուամենայնիվ եղավ հրաման. «Մեկուսացնել, բայց պահպանել»: Պահպանել: ... Գիշերային հալումաշ անող հարցաքննություններից հետո աքսորել Ջերդին՝ սպասելով մահվան դատավճռի: Փրկարար հույսը ծնվեց Վորոնեժ աքսորելու մասին հանկարծակի հրամանի գալով, — նկատել է գրաքննադատ Ն. Ի. Վելիկայան: — Շնորհագրկված բանաստեղծը դիմացավ: Եվ գլխավորն այն է, որ նա հոգեպես չկոտրվեց: Վորոնեժյան շրջանը (1934–1937) նշանավորվեց ստեղծագործական վերելքով, Օսիպ էմիլիչը այստեղ ստեղծում է բանաստեղծությունների երեք «վորոնեժյան տետրերը»: Կյանքի, հողի, մարդու, ստեղծագործության նկատմամբ բանաստեղծի սերը պարզվեց, որ անհազ է: «Դու դեռ չես մեռել, դու դեռ մենակ չես ... Դու վայելում ես դաշտավայրերի վեհությունը // Եվ մշուշով, և սառնամանիքով, և բուք ու բորանով»: «Մեծ կարիքի, ծայրահեղ աղքատության մեջ» բանաստեղծը հանգիստ է և մխիթարվում է նրանով, որ իր քաղցրախոս աշխատանքը» անմեղ է, անբասիր:

Աննա Ախմատովան զարմանքով գրել է. «Ապշեցուցիչ է, որ Մանդելշտամի բանաստեղծություններում ազատությունը, լայնարձակությունը, խոր շնչառությունը երևան եկան հենց Վորոնեժում, երբ նա ամենևին ազատ չէր»³⁴:

Վորոնեժում ապրած տարիներին Մանդելշտամին թույլ են տալիս կնոջ հետ պատրաստել Գյոթեի պատանեկության մասին գրական ռադիոհաղորդումներ (որով հիմք է դրվել Գյոթեի ինքնակենսագրական վեպի ստեղծմանը), երեխաների համար Գուլիվերի մասին հաղորդումներ տալ, Սովետական գրողների միության տեղական բաժանմունքի հանձնարարականով աշխատել է տեղի թատրոնում որպես գրական մասի վարիչ, թղթակցել մամուլին, մեկնել գործուղումների մոտակա շրջաններ: Ռուս բանաստեղծն ընդունել է հյուրեր՝ Ա. Ախմատովային, Է. Գերշտեյնին, Ն. Շտեմպելին և ուրիշների:

Այստեղ Օ. Մանդելշտամը սկզբնական շրջանում լիաթոք ստեղծագործել է, կրկին վերհիշել է Հայաստանը, գրել է կոչկակարություն անող աքսորյալ

³³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 135–139.

³⁴ О. Мандельштам. Личность. Творчество. Эпоха. Автор предисл. д. ф. н., проф. Н. И. Великая. Владивосток, 1989, с. 8. Ս. Ավերինցևը գրում է. «Հաճախ հարցնում են. էդ ո՞նց եղավ (խոսքը՝ «Մեկուսացնել, բայց պահպանել» հրահանգի մասին է՝ Ա. Չ.), բացատրություն են փնտրում: Այո, հոգածողներ կային. Ախմատովան գնաց Ենուկիձեի մոտ, Պաստեռնակը՝ Դեմյան Բեդնու, Նադեժդա Յակովլևնան՝ Բուխարինի: Այո, Ստալինի տխրահռչակ զանգը (հունիսի 13-ին՝ Ա. Չ.) Պաստեռնակին՝ նույնպես եղել է: Սակայն այդ ամենը մի՞թե որևէ նշանակություն ուներ: Ե՛վ Ն. Ա. Ստրուգին, և՛ Բ. Մ. Սատնովը կարծում են, թե Ստալինն ուզում էր Մանդելշտամին «ձեռնասուն դարձնել», որպեսզի իրեն ծառայի» (Ս. Ավերինցև. Նշվ. հոդվ., էջ 39): Վորոնեժյան վերջին շրջանի բանաստեղծությունների մասին հակիրճ տե՛ս Ս. Ավերինցև. Նշվ. հոդվ., էջ 41–43, նաև՝ М. Л. Гаспаров. О. Мандельштам: гражданская лирика 1937 года. М., 1996.

Հայերի մասին բանաստեղծություններ, որոնք, ցավոք, կորել են: Վորոնեժի գրողների միությունը կուսիսմբի քարտուղար Ստ. Ստոիչևի վկայությունից հայտնի է, որ 1935 թ. փետրվարին Վորոնեժի «Коммуна» թերթի խմբագրությունում կայացել է գրողների ժողովը: Ձեկուցում է լսվել ակմեիզմի մասին՝ նպատակ ունենալով պարզել Մանդելշտամի վերաբերմունքն իր անցյալի նկատմամբ: Պարզվել է՝ իր ելույթով բանաստեղծը ցույց է տվել, որ «ոչինչ չի սովորել, որ ինչպիսին եղել է, այդպիսին էլ մնացել է»³⁵:

1936-ին Օ. Մանդելշտամի դեմ նոր հալածանքներ սկսվեցին: «Աշխատավարձերը կտրեցին, — կարդում ենք Ն. Մանդելշտամի հուշերում: — Ծանոթները փողոցում գլուխները շուռ էին տալիս կամ նայում էին առանց ճանաչելու»: 1937 թվին «Литературный Воронеж» ակմանախը բանաստեղծին տրոցկիստների «բանդայի» շարքը դասեց, որ շուրջբոլորը տարածում է «մարգարիտի և ապաքաղաքականացման ոգի»: 1937 թ. ապրիլի 17-ին Մանդելշտամը դանդաղատվում է Կ. Ի. Չուկովսկուն. «Ես հայտնվել եմ շան, անտեր շան վիճակում ... Ես չկամ: Ես ստվեր եմ: Ես միայն իրավունք ունեմ մեռնելու»³⁶: Իսկ «Չորրորդ արձակ»-ում էլ խոստովանում է. «Փրանսիացուն կասեն՝ շեր մետր — թանկագին ուսուցիչ, իսկ ինձ՝ Մանդելշտամ, շներին քոր տուր: Ում ինչ վիճակված է: Ես՝ ծերացող մարդս, սեփական սրտիս կրծոնքով քոր եմ տալիս տերունական շներին, բայց դրանց քիչ է գալիս, քիչ է գալիս: Շան քնքշանքով ինձ են նայում ուս գրողների աչքերն ու աղաչում՝ սատկի՛ր-պրծնենք էլի: Որտեղից այդ լաքեյական հարամությունը, այդ ստրկամիտ քամահրանքը իմ անվան հանդեպ: Գնչուն գոնե ձի ունի, իսկ ես թե՛ ձի եմ, թե՛ գնչու ... »³⁷:

... 1937 թ. մայիսի 16-ին լրանում է աքսորի ժամկետը, և Մանդելշտամները վերադառնում են Մոսկվա: Սակայն գրանցում չունենալու պատճառով, ստիպված ժամանակավորապես ապրում են Սավելովում, Կիմրի մերձակայքում: «Մոսկվայում նրա համար բաց է մնում Շկլովսկիների տունը. նա Պերեդելկինո է այցելում Պաստեռնակին: Ամենակենսական կարիքները հոգալու նպատակով գումար հայթայթելու համար երկու անգամ Լենինգրադ է գնում՝ 1937 թ. աշնանը, երբ շփվեց Ստենիչի և իր հին ընկերոջ՝ Լոգինսկու հետ, և 1938-ի փետրվարին, երբ Ստենիչը ձերբակալված էր, ... մահացու վախեցած Լոգինսկին հրաժարվեց նրան ընդունել (ի դեպ, Օ. Մանդելշտամը դեռևս 1921 թ. Մ. Լ. Լոգինսկուն նվիրել էր «Հետիոտն» վերնագրով խորախորհուրդ բանաստեղծությունը — Ա. Զ.): «Ժամանակն ապոկալիպտիկ էր, — հիշում է Ախմատովան: — Աղետն ամենքիս կրնկակոխ հետևում

³⁵ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 412, 416; О. Лекманов. *Նշվ. աշխ.*, էջ 185:

³⁶ Ս. Ա. վ. ե. ի. ն. ց. և. Նշվ. հոդվ., էջ 40:

³⁷ Օ. Մանդելշտամ. *Նշվ. գիրքը*, էջ 243: Վորոնեժում ապրած ժամանակաշրջանում բանաստեղծի կյանքի, կենցաղի, ընդհանրապես գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս В. Л. Гордин. Мандельштамовский Воронеж. — Жизнь и творчество О. Э. Мандельштама ..., с. 53— 60; Н. Е. Штемпель. Мандельштам в Воронеже. Воспоминания. М., 1992; О. Лекманов. *Նշվ. աշխ.*, էջ 180—204:

էր: Մանդելշտամը փող չուներ: Բացարձակ ոչ մի տեղ չունեին ապրելու: Օսիպը վատ էր շնչում, օդը որսում էր շուրթերով» ... Անտոնով-Յուսից ու անփողով Յուսից հոգնատանջ Մանդելշտամն անսպասելիորեն արժանանում է գրական Փոփոխության ողորմածությանը՝ Սամատիխայի հանգստյան տան ուղեգիր է ստանում»³⁸: Թվում է գործերը կարգավորվել են, կարելի է հանգիստ ստեղծագործել, և մարտ ամսին Մանդելշտամը ոգևորիչ նամակներ է գրում մտերիմ ընկերոջը՝ Բ. Կուզինին ու հորը: Դա, սակայն, միայն թվում էր. ԽՍՀՄ գրողների միության առաջին քարտուղար Վ. Ստավսկու հայտնի նամակ-մատնագիրն ու դրան կցված Պ. Պավլենկոյի բացասական կարծիքն Օ. Մանդելշտամի մասին ուղղված ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ Ն. Եժովին³⁹, կատարում են իրենց սև գործը:

1938 թ. մայիսի 1-ի լույս 2-ին, երբ Մանդելշտամները մարտի 8-ից հանգստանում էին առողջարանում, բանաստեղծը հակահեղափոխական գործունեության համար ձերբակալվել է երկրորդ անգամ: «... Իսկ «Ինչո՞ւ», ..., բանաստեղծին երկրորդ անգամ ձերբակալեցին՝ նախորդից չորս տարի անց: Նա նոր հանդգնություններ էլ էր գործել, — ծանր պահերին փորձում էր Ստալինին փառերգել (Մանդելշտամին չփրկեց անգամ 1937 թ. հունվարի 20-ին Վորոնեժում գրած Ստալինին նվիրված ներբողը — Ա. Զ.): Ուրեմն «Ինչո՞ւ», — հարց է տալիս Ս. Ավերինցևը ու դա ահա այսպես մեկնաբանում.— Թվում է՝ ... հարցի պատասխանն էլ բարդ է: Եթե Ստալինը որևէ բանի տիրապետում էր կատարելապես՝ դա վրիժառությունն էր և վրեժն առնելու հարմար պահին սպասելու կարողությունը: Բանաստեղծի ճակատագիրը, որն իրեն թույլ էր տվել անասելի գործության բացահայտ հարված հասցնել ժողովուրդների Առաջնորդի անձին, սկզբունքորեն վճռված էր, ամենայն հավանականությամբ՝ մեկն ու անվերադարձ. նա հողի վրա չպիտի քայլեր: Նրանից փառերգություններ էլին պահանջվում. պահանջվում էր միայն մահ: Բայց գլխի ընկնելը դժվար է, որ անհապաղ գնդակահարությունը կամ նույնիսկ նշանակալի ճամբարային ժամկետը հետաքրքրություն կհարուցեր «հանցավոր» բանաստեղծության հանդեպ, որն, անշուշտ, արձագանք կունենար: Ոչ, առաջին պատիժը պետք է եփած հավի ծիծաղը բերելու համար դատարկ մի բան լիներ. մեծահասակ երեխային չարություն անելու համար անկյուն են կանգնեցրել: Բայց խայծը նետված է, և նրա մասին չեն մոռանա: Իսկ երբ վրա հասնի վաղուց ծրագրված տեղորի ալիքը, և ամեն մեկն իր հոգսերով տապակվի, բանաստեղծն աննկատելիորեն կչքանա աշխարհի երեսից»⁴⁰:

Մանդելշտամը դատապարտվել է հինգ տարվա ազատազրկման, աքսորվել Վլադիվոստոկ՝ տարանցիկ ճամբար: Այստեղից ստացվել է Մանդելշտամի հաղորդած վերջին լուրը. «Առողջությունս չատ թույլ է: Ծայրահեղ հյուսված եմ, նիհարել եմ, համարյա անճանաչելի եմ, բայց իրեր, սնունդ ու փող ուղարկելը — չգիտեմ, իմաստ ունի: Փորձեք, այնուամենայնիվ: Առանց իրերի չատ եմ մըսում:

³⁸ Ս. Ավերինցև և. Նշվ. հոդվ., էջ 43:

³⁹ Մանրամասն տե՛ս Օ. Лекманов. Նշվ. աշխ., էջ 209–211, Л. Видгоф. Նշվ. աշխ., էջ 577–578:

⁴⁰ Ս. Ավերինցև և. Նշվ. հոդվ., էջ 39–40:

Նաղենկա, Հարազատս, չգիտեմ՝ ո՞ղջ ես արդյոք, աղավնյակս»⁴¹։ Այս ճամբարում էլ Մանդելշտամը 1938 թ. դեկտեմբերի 27-ին կնքել է մահկանացուն։

... Գերցենի տանն ապրելիս Օ. Մանդելշտամի հարևաններից էր գրող, «չատ լավ ու տաղանդավոր մարդ»՝ Ս. Կլիչկովը։ Օրերից մի օր՝ բանավեճի ժամանակ, նա Մանդելշտամին ասել է. «Այնուամենայնիվ, Օսիպ էմիլիչ, ձեր խելքը հրեական է»։ Դրան անմիջապես Մանդելշտամը հակադարձել է. — «Դե ինչ, հնարավոր է։ Բայց պոեզիա ուսական է»։ «Դա ճշմարիտ է։ Այ, դա ճշմարիտ է», — ամենայն անկեղծությամբ խոստովանել է Կլիչկովը»⁴²։ Եվ, իրապես, Մանդելշտամի ողջ ստեղծագործությունը գրված է ուսական պոեզիայի ոգով։ 1937 թ. հունվարի 21-ին վորոնեժյան աքսորավայրից գրող և գրականագետ Յու. Տինյանովին գրած նամակում բանաստեղծը խորապես համոզված այդ մասին գրում է. «Արդեն քառորդ դար է, ինչ ես, կարևոր ու դատարկ բաները միախառնելով, լող եմ տալիս դեպի ուս պոեզիան, բայց շուտով իմ բանաստեղծությունները կմիահյուսվեն նրան՝ ինչ-որ բան փոփոխելով նրա կառուցվածքի ու բաղադրության մեջ»⁴³։

Հավելենք, որ մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը Օ. Մանդելշտամի անունն ու ստեղծագործական ժառանգությունն ընթերցող լայն հանրությանն անձանոթ է եղել։ Չի եղել մի անկյուն (էլ չենք խոսում տուն-թանգարանի մասին), որտեղ հավաքված լինեին բանաստեղծի՝ հրաշքով փրկված ձեռագրերն ու կենցաղային իրերը։ Միայն 2021 թ. սկզբին է Մոսկվայում բացվել մշտական էքսպոզիցիա՝ «Մանդելշտամի փողոց. Օսիպ և Նաղենկա»⁴⁴։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 44։

⁴² Б. С. Кузин. Նշվ. հրապ., էջ 142–143։ Վերը նշված երկխոսության առնչությամբ ուշագրավ է անվանի գրաքննադատ, հրապարակախոս, թարգմանիչ ու բանաստեղծ Գ. Կուբատյանի հավելում-գուգահեռը՝ Ս. Դովլատովի և Վ. Սարոյանի գործունեության հետ կապված (տե՛ս Г. Кубатьян. Воробейный воздух. Статьи и заметки. Ереван, 2005, с. 286–287)։ Ի դեպ, Օ. Մանդելշտամը չատ է հավանել Ս. Կլիչկովի հետևյալ խոսուն տողերը. «Впереди одна тревога, // И тревога позади. // Посиди со мной немного, // Ради Бога, посиди ...» (Н. Мандельштам. Воспоминания, с. 191)։

⁴³ Ս. Ավերբինցև. Նշվ. հոդվ., էջ 5։

⁴⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Комната для поэта. В Москве открылась постоянная экспозиция «Улица Мандельштама: Осип и Надежда». — «Литературная газета», № 11, 17–23 марта 2021. Ի դեպ, Օ. Մանդելշտամի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ կան հակասական և մտորումների տեղիք տվող բազում տեղեկություններ։ Դրանցից վերջինը տպագրվել է «Литературная газета»-ում (№ 19, 12–18 մայիս 2021, էջ 17)։ «Բանաստեղծը և իշխանությունը։ Մի քանի քիչ հայտնի գրվագներ Օսիպ Մանդելշտամի կյանքից» վերնագրով նյութի նախաբանում կարդում ենք. «Մեր օրերում բանաստեղծների կենսագրությունները հաճախ մեկնաբանվում են հակապեստական կտրվածքով։ Օրինակ, միանշանակ ընդունված է Մանդելշտամին ներկայացնել բացառապես իշխող ուժի հակառակորդ և զոհ։ Գրողների միության Սանկ Պետերբուրգի բաժանմունքի քննադատություն և գրականագիտություն մասնաճյուղերի անդամները հավաքվել էին գրողների տանը մտքեր փոխանակելու քսաներորդ դարի դժնդակ

Մանդելշտամը Թիֆլիսում և Բաթում

1920 թ. սկզբին՝ «Նախագգալով գալիքի պատժամահերը, խռովահույզ իրադարձությունների աղմուկից // ես ներեղների մոտ՝ Սև ծով փախա ...»:⁴⁵ Ուղեփուկեր՝ ինքնուրույն և Կիև, որտեղ նա (Օ. Մանդելշտամը – Ա. Զ.) հանդիպեց իր կյանքի ապագա ուղեկցին՝ Ն. Յա. Խաղինային, Կոկտեբել, որտեղ նա չկարողացավ հաշտ ապրել Վոլոչինի հետ, և Թեոդոսիա, որտեղ ձերբակալվեց վրանգելյան հակահետախուզության կողմից և ազատվեց գնդապետ Յիբուկսկու, ինչպես նաև Վոլոչինի ու Վերեսակի ջանքերով, – Բաթումի, որտեղ մեկ անգամ ևս ձերբակալվեց մենչևիկյան կառավարության ծովափնյա պահստիների կողմից և ազատ արձակվեց բանաստեղծներ Ն. Միցիշվիլիի ու Տ. Տաբիձեի միջնորդությամբ, և վերջապես՝ Թբիլիսի»⁴⁵, – արձանագրել է Ս. Ավերինցևը:

Ռուս նշանավոր գրող և հրապարակախոս Իլյա Էրենբուրգը 1920 թ. սեպտեմբերի վերջերին, Թեոդոսիայից Մոսկվա հասնելու փոխարեն, փորձով յուրենների բերումով կնոջ հետ հայտնվում է Թիֆլիսում: Անձանոթ քաղաքում առաջին օրն իսկ հանդիպում է Օսիպ Մանդելշտամին: Վերջինիս, վրաց բանաստեղծներ Տիցիան Տաբիձեի և Պաոլո Յաշվիլու հետ անցկացրած օրերի մասին Էրենբուրգը հիշարժան էջեր է թողել իր ինքնակենսագրական-հուշագրական «Մարդիկ, տարիներ, կյանք» գրքում: Պատմելով, որ Գոլովինսկի պողոտայում անսպասելի հանդիպումը մեծ ուրախություն է պատճառել և՛ իրեն, և՛ Մանդելշտամին, ով, ինչպես նկատում է Ի. Էրենբուրգը, ընդամենը մի երկու օր լինելով Թիֆլիսում՝ «... ոտքերի տակ հող ուներ ... գործարար ասաց. «Հիմա մենք կգնանք Տիցիան Տաբիձեի մոտ, և նա մեզ կտանի հիանալի պանդոկ ...»⁴⁶: Այնուհետև Մանդելշտամը պատմում է Բաթում քաղաքում իր գլխով անցածը, բանտում հայտնվելը, վրաց բանաստեղծների նրան ազատելը: Տ. Տաբիձեն խանդավառ դիմավորում է նրանց, ապա գտնելով Պ. Յաշվիլուն՝ հյուրասիրում են բանաստեղծ հյուրերին, տեղավորում հյուրանոցում: Հաջորդ օրը Մանդելշտամի հետ գնում են սովետական դեսպանատուն և խնդրում իրենց ուղարկել Ռուսաստան, խոստանում են ուղարկել մեկերկու շաբաթից: «Մենք Թբիլիսիում ապրեցինք երկու շաբաթ. այդ օրերն ինձ թվացին քնարական նահանջի օրեր ..., – վերհիշում է Էրենբուրգը: – Մինչ այդ ես երբեք չէի եղել Արևելքում, և հին Թբիլիսին ինձ թվաց «Հազար ու մեկ գիշերների» քաղաքներից: Մենք շրջում էինք անծայր Մեյդանով ... եղանք ծծմբային բաղնիքներում ... Վերայի այգիներում գինի էինք խմում ... Հին

տարիներին բանաստեղծի և իշխանության իրական փոխհարաբերությունների մասին: Իր տեսակետը ներկայացրեց նիստի մասնակից պետերբուրգյան հայտնի նկարիչ և գրող Եվգենի Անտիպովը»: «Ունկնդիրների ցուցակ», «Անհատական թոշակ», «Բանկետ Բյուրակինի հետ» և «Լոգանք «Անգլետերե»-ում խորագրերի ներքո հետաքրքիր, բայց մասամբ հայտնի մանրամասներ են ներկայացված Օ. Մանդելշտամի կյանքից:

⁴⁵ Ս. Ավերինցև և. Նշվ. հոդվ., էջ 26:

⁴⁶ И. Эренбург. Люди, годы, жизнь, кн. 1 и 2. М., 1961, с. 508. Ի դեպ, այս տարի նաև լրանում է Ի. Էրենբուրգի ծննդյան 130-ամյակը, և հոգվածի այս հատվածը հարգանքի տուրք է հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամի հիշատակին:

տաճարներում դիտում էինք քարե թագուհիներին, որոնց շոյում էին հովազները: ...»: «Ինձ նվիրեցին «Թիֆլիսի բանաստեղծների համաքարոլթյան ժողովածուն» («Ակմե» խորագրով.— Ա. Ջ.),— գրում է Էրենբուրգը:— Այդ գրքույկը պատահաբար ինձ մոտ պահպանվել է: Հեղինակների թվում չատ են պոետական ազգանուններով բանաստեղծուհիները. Նինա Գրացիանսկայա, Բել-Կոն-Լյուբոմիրսկայա, Մազդալինա դե-Կապրելևիչ: «Թիֆլիսի համաքարոլթյան» բանաստեղծները գրում են սոնետներ Սվարոգի, Էրոսի, Սուլամիթի, Սանափալ-լատի, Մոնֆորի և նրանց նույնքան մոտ մյուս գործող անձանց մասին»⁴⁷: Չի բացառվում, որ Օ. Մանդելշտամին նույնպես նվիրել են այդ գրքույկից⁴⁸:

«... 1920 թ. աշնանը ... վրացի ընկերները մեզ ապաստան տվեցին, ջերմացրին: ... Յաշվիլին ու Տաբիձեն Ռազմավիրական ճանապարհով մեզ ճանապարհեցին մինչև առաջին կայանը ...»⁴⁹,— Թիֆլիսյան օրերի վերաբերյալ ասելիքն ամփոփում է Էրենբուրգը՝ առանց մտաբերելու իր և Մանդելշտամի պատվին կազմակերպված գրական երեկոն, սեփական ուշադրավ հղվածները մամուլում:

Երեկոն պետք է տեղի ունենար սեպտեմբերի 26-ին կոնսերվատորիայի դահլիճում: «Արդի ռուսական պոեզիան» խոսքով միջոցառումը բացելու էր բազմակողմանի իմացություններով և հոետորական փայլուն ձիրքով հոչակված վրաց անվանի գրական գործիչ Գ. Ռոբակիձեն: «Արվեստը և նոր դարաշրջանը» բանախոսությամբ և «Կրակ», «Նոր արշալույսներ» գրքերից բանաստեղծությունների ընթերցանությամբ հանդես էր գալու Ի. Էրենբուրգը, «Քար» գրքից բանաստեղծություններ էր կարդալու Օ. Մանդելշտամը: Վերջիններիս բանաստեղծությունների ընթերցանությամբ հանդես էր գալու ռուս դերասան Ն. Ն. Խոդոտովը⁵⁰, որը զգալի ժամանակով ապաստան էր գտել

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 511–513: Նկատենք, որ Պետերբուրգի «Цех поэтов» գրական միավորման օրինակով Ս. Գորոդեցկին [1916–1921 թթ. ապրել ու գործել է Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում. տե՛ս Ա. Զաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010, Ն ու յ ն ի՝ Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг.). Ереван. 2015] 1918 թ. Թիֆլիսում հիմնել էր նույն անունով համաքարոլթյուն (այդ մասին մանրամասն տե՛ս А. Закарян. Деятельность тифлисского «Цеха поэтов». — ИФЖ, 2011, № 2, с. 113–130; Ն ու յ ն ի՝ Тифлисский «Цех поэтов» Сергея Городецкого и сборник «Акме». Ереван, 2011):

⁴⁸ Վ. Գոլովինը գրում է, որ Օ. Մանդելշտամը մասնակցել է «Цех поэтов»-ի երեկոներին (տե՛ս В. Головин. Նշվ. աշխ., էջ 19): Դա բացառվում է, քանզի Թիֆլիսյան «Цех»-ը դեռևս 1919 թ. սկզբներին դադարեցրել էր իր գործունեությունը. նույն թվականի օգոստոսից համանուն գրական միավորում էր գործում Բաքվում (տե՛ս Ա. Զաքարյան. Նշվ. աշխ., էջ 179):

⁴⁹ И. Эренбург. Նշվ. աշխ., էջ 516–517:

⁵⁰ «Բանաստեղծներ Օ. Մանդելշտամի և Ի. Էրենբուրգի ժամանումը: Ղրիմից Թիֆլիս են եկել բանաստեղծներ Օ. Մանդելշտամը և Ի. Էրենբուրգը: Կիրակի օրը կոնսերվատորիայում կայանալու է նրանց միակ երեկոն: Ծրագիրը. 1) Գր. Ռոբակիձե — Խոսք ժամանակակից ռուսական պոեզիայի մասին, 2) Ի. Էրենբուրգ — զեկուցում՝ «Արվեստը և նոր դարաշրջանը» և բանաստեղծություններ «Կրակ» և «Նոր ար-

Թիֆլիսում և, ըստ էրենբուրգի, այդ օրերին «Հավաքվում էր դեպի տուն՝ Պետրոգրադ»⁵¹:

Գրական այդ երեկոյի վերաբերյալ, սակայն, արձագանքներ չհաջողվեց գտնել⁵², դրա փոխարեն որոնումների շնորհիվ հայտնաբերվեցին Ի. էրենբուրգի ելույթները մամուլում, որոնք, անկասկած, ներկայացնում են գրապատմական հետաքրքրություն⁵³:

Հոկտեմբերի վերջին Ի. էրենբուրգի հետ Օ. Մանդելշտամը Թիֆլիսից⁵⁴ մեկնել է Մոսկվա, ապա՝ Պետրոգրադ:

Ցավոք, մեզ չհաջողվեց տեղեկատվություն գտնել Թիֆլիսահայերի հետ Մանդելշտամի առնչությունների մասին: Իսկ որ դրանք եղել են, կասկածից վեր է. այդ ժամանակ Վրաստանի մայրաքաղաքում ապրում էր հոծ հայություն, գործում էին հայ մտավորականությունը միավորող մի շարք միություններ, ակումբներ: Սակայն չմոռանանք, որ հենց այդ օրերին ընթանում էր հայ-թուրքական պատերազմը, ժողովրդի ողջ ուշադրությունը բևեռված էր դրա վրա, հոգսերով ծանրաբեռնված հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանն էլ գտնվում էր Լոռիում:

... Թիֆլիսում անցկացրած օրերն այնքան տպավորիչ են եղել, որ Մանդելշտամը կնոջ հետ կրկին «հայտնվել» է Թիֆլիսում: «Քսանմեկ թվականին Մանդելշտամի հետ Յենտրոֆվալի գնացքով գնում էինք Թիֆլիս ... Դեպի Թիֆլիս էր գնում տաքացվող ապրանքագնացքը՝ լեիլեցուն աշխատավորներով, ովքեր պետք է առաջիկայում Թուրքիայից եկած հայ գաղթականներին բնակեցնեին և աշխատանքի տեղավորեին: Տաքացվող ապրանքագնացքով գնում էին սովորական աշխատաձան մարդիկ: Նրանց, հուսով եմ, հաջողվեց ինչ-որ բան անել ողբերգական հայերի բազմության համար, – վերհիշում է Ն. Մանդելշտամը: – Մի շաբաթ մենք, չգիտես ինչու, կանգնած մնացինք Կիսլովոդսկում... Խաղաղ կյանքը հանկարծակի ընդհատվեց Բաքվում. գնացքում մի քանի մարդ հիվանդացան խոլերայով: Մեզ տարան պահեստային ուղու վրա, և մենք ապրում էինք անշարժ կանգնած գնացքում,

չալույսներ» գրքերից, 3) Օ. Մանդելշտամ–բանաստեղծություններ «Քար» գրքից և նոր բանաստեղծություններ, 4) Ն. Ն. Խոզոտով – Օ. Մանդելշտամի և Ի. էրենբուրգի բանաստեղծությունները: Երեկոն գրական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում» [«Слово» (Тифлис), 24. IX. 1920]: Ի դեպ, «Слово» թերթի սեպտեմբերի 26-ի հայտարարության մեջ Ի. էրենբուրգի «Նոր արշալույսներ» գրքի վերնագիրը տպագրվել է «Երկու Արշալույսներ»:

⁵¹ Տե՛ս И. Эренбург. Նշվ. աշխ., էջ 512:

⁵² Սովորաբար տեղի ունեցած միջոցառումների վերաբերյալ «Слово» թերթի հաջորդ համարում զետեղված է լինում տեղեկատվություն: Այս թերթի հաջորդ համարը լույս է տեսել սեպտեմբերի 28-ին: Հայաստանի ազգային գրադարանում պահվող «Слово»-ի միակ հավաքածուի այդ համարի 2-րդ և 3-րդ էջերը, ցավոք, տպագրական խոտան են՝ սպիտակ էջեր, որտեղ էլ, ըստ ամենայնի, այդ երեկոյի մասին պետք է լինեին համապատասխան տեղեկատվություն:

⁵³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զաքարյան. Իլյա էրենբուրգի Թիֆլիսյան օրերը, Երևան, 2012 (հայերեն և ռուսերեն):

⁵⁴ Թիֆլիսում Օ. Մանդելշտամի անցկացրած օրերի մասին տե՛ս В. Голловин. Նշվ. աշխ., էջ 14–20:

ինչպես երկաթուղային բրիգադա, մինչ հիվանդները պառկած էին քաղաքում»⁵⁵։ Մանդելշտամներն այցելել են Վյաչ. Իվանովին ու Ս. Գորոդեցկուն, ովքեր այդ տարիներին ապաստանել էին Բաքվում։ Ի դեպ, Վյաչ. Իվանովը դժգոհել է, որ իրեն չի հաջողվել Մոսկվա վերադառնալու համար պայմանավորվել «հաղթողների» բոլշևիկների հետ։ Նա փորձել է դա անել Մոսխոր-հրդի նախագահ Լև Կամենևի միջոցով, բայց ոչինչ չի ստացվել⁵⁶։

Մանդելշտամները Բաքվից մեկնել են Թիֆլիս, որտեղ էլ ապրել են շուրջ կես տարի։ Քաղաք, որի համար չափազանց բնութագրական են «Մթացմինդայի ստորոտում» վիպակում ուսու գրող Ռ. Իվնևի արձանագրած հետևյալ տողերը. «Ոչ մի տեղ այնպես չես գտնում կյանքը, ինչպես այստեղ։ Քաղաքը ամբողջովին արևային վառ գույների մեջ է։ Այդ պատճառով ցավն այստեղ ավելի ցավոտ է, ուրախությունն՝ ուժեղ, իսկ սերը՝ առավել գեղեցիկ ու կրակոտ։ Անգամ գորգերն այստեղ թափ են տալիս առանձնակի ուրախությամբ։ Բանջարեղեն ու միրգ վաճառողները ավելի շատ նման են ... գործ չունեցող կատակախոսների։ Նրանք չեն կարող հանգիստ խոսել, նրանք պետք է քլքլան, ծիծաղեն, սրամտեն՝ չինայելով նույնիսկ իրենց սեփական միջոցները ...»⁵⁷։

Թիֆլիսում Օ. Մանդելշտամը մի կարճ ժամանակ մտերմանում է Վրաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպան Բորիս Լեգրանի հետ, ով, ի դեպ, եղել էր Ն. Գոմիլյովի գիմնագիտական ընկերը։ Այդ հոդի վրա էլ, հավանաբար, Լեգրանը Մանդելշտամին նշանակել է դեսպանատան հաստիքացուցակում իբրև ռեֆերենտ թերթերից քաղվածքներ անելու համար, նաև հատկացրել է սնունդ։ Սակայն Ն. Գոմիլյովի գնդակահարությունից հետո⁵⁸, որի

⁵⁵ Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 33–34.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 332։

⁵⁷ Р. Ивнев. У подножия Мтацминды. Мемуары. Новеллы разных лет. Повесть. М., 1973, с. 158. Ի դեպ, Ռ. Իվնևը Մանդելշտամի մասին գրում է. «Մյուս աջակցությունը (բացի Ս. Նսենինից – Ա. Զ.) ինձ համար եղել է մեզնից առավել ևս «ապագադաքականացված» Օսիպ Մանդելշտամի կողմից։ Դա ինձ հատկապես ուրախացնում էր այն ժամանակ։ Վաղելիքի Գորդինի, Գեորգի Իվանովի և շատ ուրիշների նման նա ինձնից երես չզարժրեց, այլ հանդիպելիս միշտ համակրանքով ժպտում էր՝ լինելով մի քանի գլուխ բարձր քաղքենիական կարծիքներից ու նախապաշարմունքներից» (նույն տեղում, էջ 56)։ Ռ. Իվնևը Օ. Մանդելշտամի մասին ուշագրավ հուշեր ունի, որտեղ բանաստեղծին համարում է՝ «... հենց ինքը դարաշրջան էր ...» (Р. Ивнев. Образ, временем сожженный. Стихотворения: 1904–1981, с. 154)։ Նկատենք նաև, որ Իվնևը Մանդելշտամին նվիրել է «Белая ночь» վերնագրով սոնետ։

⁵⁸ Օ. Մանդելշտամը շատ ծանր է տարել 1921 թ. օգոստոսի 25-ին տեղի ունեցած Ն. Գոմիլյովի մահապատիժը։ Այդ օրերին նրա մահվան առթիվ գրել է «Լվացվեցի, երբ միման մեջ թառել ...» բանաստեղծությունը, որը տպագրվել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Фигаро» ռուսական թերթում (բանաստեղծության մասին տես Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 355)։ «... ընկերոջ հիշատակի հանդեպ հավատարմության երդման պես մի բան է անցնում Մանդելշտամի ողջ կյանքի միջով, – նկատել է Ս. Ավերինցևը։ – 1928 թվի օգոստոսի 25-ին Ախմատովային (Աննա Ախմատովային՝ Ն. Գոմիլյովի կնոջը – Ա. Զ.) հղած նամակում ասված է. «Տեղյակ եղեք, որ ես ընդունակ եմ երևակայական գրույց վարել միայն

մասին նրանց հայտնել է դեսպանը, Մանդելշտամներն այլևս դեսպանատուն չեն գնացել⁵⁹: Հիշենք, որ խորհրդային պետական, ռազմական գործիչ, դիվանագետ Բ. Լեզրանը 1920 թ. եղել էր Հայաստանի Հանրապետության հետ բանակցություններ վարող ՌՍԽՖՀ-ի առաքելության ղեկավարը, ՌՍԽՖՀ լիազոր ներկայացուցիչը Հայաստանում, ապա նոյեմբերից ՀՍԽՀ-ում, 1921 թ. մարտից՝ միաժամանակ դեսպան Վրաստանում ու Ադրբեջանում: Բացառվում է, որ Հայաստանի, հայ ժողովրդի կյանքում վերջին տարիներին տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին Մանդելշտամն ու Լեզրանը զրուցած չլինեն ...

Ինչևէ. Թիֆլիսում Օ. Մանդելշտամն ապրում է Արվեստների տանը: Բանաստեղծի համար Թիֆլիսյան օրերը եղել են ստեղծագործական բեղմնավոր շրջաններից մեկը. ակտիվորեն տպագրվում է տեղական թերթերում, ելույթներ է ունենում ամենաբազմազան բանավեճերում ու երեկոներում, դասավանդում է Ն. Խոդոտովի Թատերական ստուդիայում և նույնիսկ անդամագրվում է Վրաստանի ռուս գրողների միությունն ու ստանում դրամական նպաստ: Զբաղվում է թարգմանչական գործունեությամբ. լուսավորության կոմիտեի Կանդելակին «Թարգմանությունների համար (Մանդելշտամին – Ա. Զ.) դուրս էր գրում չնչին նպաստ»։ Թարգմանում է Վաթա Փշավելայի «Гоготур и Апшина» գործը, որը նույն օրերին թարգմանել է նաև Թիֆլիսում բնակվող բանաստեղծ-գեներալ Ալեքսանդր Կուլեբյակինը⁶⁰: Ի դեպ, կազմակերպվել է այս երկու թարգմանությունների ընթերցում, ապա քննարկում: Օ. Մանդելշտամի այդ գործի թարգմանությունից հատվածներ են տպագրվել «Фигаро» թերթում և «Пламя» ամսագրում: Ռուս բանաստեղծը թարգմանել է նաև «Երկնագույն եղջյուրներ» գրական միավորման անդամներ Տ. Տաբիձեի, Ն. Միցիշվիլիի, Գ. Լեոնիձեի, Վ. Գափրինդաշվիլու գործերից, որոնք լույս են տեսել 1921 թ. վերջին Թիֆլիսում հրատարակված «Վրաստանի բանաստեղծները» վերնագրով ռուսերեն առաջին անթողդիայում: Սակայն դա չի խանգարել, որ Մանդելշտամը «ցատկոտնայից բանավիճի» ու քննադատի խմբակցությանը (նույնիսկ մամուլով)՝ սիմվոլիզմ դավանելու համար⁶¹:

Հավելենք, որ Օ. Մանդելշտամը Թիֆլիսում շփվել է նաև հայ գրական շրջանակների հետ, որի վկայությունը հետևյալ խոսույն իրողությունն է. Վրաստանից մեկնելուց հետո՝ 1922 թ., Թիֆլիսում տպագրվում է հայտնի հայ ֆուտուրիստ Կարա-Դարվիշի (Հակոբ Գենջյան)՝ Գր. Ռոբակիձեին նվիրված «Պար լեռների վրա» վերնագրով բանաստեղծության Մանդելշտամի թարգմանությունը՝ «Пляска на горах (Ночной хоревод)»⁶²: Անվանի գրակա-

երկու մարդու՝ Նիկոլայ Ստեպանովիչի և Ջեզ հետ: Կոլյայի հետ զրույցս չի ընդհատվել և երբեք չի ընդհատվի» (Ս. Ա. վ ե ռ ի ն ց և. նշվ. հոդվ., էջ 30):

⁵⁹ Н. М а н д е л ь ш т а м. Вторая книга: ..., с. 62–63.

⁶⁰ Ա. Կուլեբյակինի մասին մանրամասն տե՛ս А. Закарян. Александр Кулебякин и Армения. Ереван, 2003.

⁶¹ Բաբվում և Թիֆլիսում Մանդելշտամի անցկացրած օրերի մասին տե՛ս В. Головин. Նշվ. աշխ., էջ 23–34:

⁶² Բանաստեղծության թարգմանությունը տպագրված փոստաքարտի վրա՝ «Тифлис, 1922 г.» նշումով և Կարա-Դարվիշի լուսանկարով, տե՛ս Հայաստանի

նագետ Ալեքսանդր Պարնիսը պնդում է. «Այդ գործի թարգմանություն վրա աշխատանքը մինչև ազգային մշակույթի հետ ակտիվ շփումը՝ հենց դարձավ հայկական թեմայի սկզբնավորումը, որը բանաստեղծի հասուն շրջանում հանդիսացավ նրա ստեղծագործության կարևոր փուլը»⁶³:

Մանդելշտամները 1922 թ. նոր տարին դիմավորում են Սուխում ուղևոր-վող «Դմիտրի» անունով շոգենավի վրա, իսկ մարտին արդեն Մոսկվայում էին:

Օ. Մանդելշտամը Հայաստանում

«Ինչպես մեր կյանքում ամեն լավ բանը, այնպես էլ Հայաստանի ուղևորությունը կազմակերպել է Բուխարինը, – վերհիշում է Ն. Մանդելշտամը: – Առաջին անգամ նա փորձեց մեզ Հայաստան ուղարկել դեռևս քառասական թվականների վերջին: Այն ժամանակ լուսավորության ժողկոմը (նաև՝ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալը – Ա. Զ.) Մոսկվային էր: Նա Օ. Մանդելշտամին հրավիրեց Երևանի համալսարանում դասախոսություն կարդալու: Առաջին ուղևորությունը խափանվեց Մոսկվայի հանկարծամահ լինելով»⁶⁴: Իսկ ահա թե ինչ է գրել այդ մասին Օ. Մանդելշտամը «Չորրորդ արձակ»-ի 7-րդ գլխում. «Մի հովանավոր ունեի՝ ժողկոմ Մոսկվայի – Մուռավյանը (բառախաղ муравей բառից. ծան.՝ թարգմ.), հուդայական երկրի կրտսեր քրոջ՝ հայոց երկրի մրջնային մի ժողկոմ: // Նա ինձ հեռագիր ուղարկեց: // Մեռավ իմ հովանավոր ժողկոմ Մոսկվայի-Մուռավյանը: ... // Նա այլևս Մոսկվա չի գա միջազգային վագոնով՝ միամիտ ու հետաքրքրասեր ... Մոտոս նամակ կար՝ ժողկոմ Մոսկվային հղված: Ես այն տարա Մոսկվայի ամենամաքուր դեսպանական փողոցի վրա գտնվող հայկական առանձնատան (խոսքը Հայկ. ՍՍՀ ներկայացուցչության մասին է – Ա. Զ.) քարտուղարներին: // Քիչ էր մնում Էրիվան գնալի ... Լուսժողկոմի գործողմամբ՝ կորգուլիս ու ամաչկոտ ջահելներին խեղճուկրակ Վանք-համալսարանում սարսափելի դասընթացներ կարդալու: // Եթե գնալի Էրիվան, երեք օր ու գիշեր կհաճախեի կայարանների մեծ բուֆետները և կարմիր խավիարով կարագահաց կուտեի: ... // Ճանապարհին կկարդայի Զոչչենկոյի լավագույն գիրքը (ենթադրվում է՝ «Մամ վրա եք ծիծաղում» պատմվածքների ժողովածուն, 1928 թ. – Ա. Զ.) և կհրճվեի հարյուր ուրբի շվիացրած թաթարի պես: ... // Հետո արիություն կվերցնեի մոխրաջուր բուրոդ սպիտակեղենի հետ՝ ծղոտե դեղին զամբյուղում, իսկ մուշտակ կախված կլինեի ոսկեջրած մեխին: Եվ Էրիվանի կայարանում գնացքից դուրս կգայի՝

Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարան, Հուլային բաժին, Կարա-Դարվիշի ֆոնդ, արխիվ 597:

⁶³ В. Головин. Նշվ. աշխ., էջ 34:

⁶⁴ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 241. Արդարություն դեմ չմեղանչելու համար՝ նշենք. Ն. Բուխարինը գտավ «հաղորդափոկ»՝ նրա խնդրանքով Վ. Մոլոտովը հանձնարարում է Համկ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահության անդամ Ս. Գուսևին, որպեսզի նա կազմակերպի Մանդելշտամի ու նրա կնոջ ուղևորությունը Սուխում, ապա Հայաստան, նաև հետևի նրանց տեղավորմանը, որտեղ էլ նրանք լինեն: Ս. Գուսևը նախապես զանգահարել է տեղական Կենտկոմի քարտուղարներին՝ վերջիններիս խնդրելով ամեն ինչում աջակցել Մանդելշտամներին (նույն տեղում, էջ 168, նաև՝ Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 430):

մի ձեռքիս ձմեռային մուշտակ, մյուսին՝ ծերունական ձեռնափայտս՝ ցուպն իմ հրեական»⁶⁵:

1929 թ. հունիսի 14-ին «Պրավդա» թերթի գլխավոր խմբագիր Ն. Բուխարինը հետևյալ նամակն է գրել ՀՍՍՀ ժողովուրդների նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին: «Թանկագին ընկ. Տեր-Գաբրիելյան, մեր խոշոր բանաստեղծներից մեկը՝ Օ. Մանդելշտամը, ցանկություն ունի Հայաստանում մշակութային բնույթի աշխատանք ստանալու (օր.՝ հայկական արվեստի, մասնավորապես գրականության պատմության հետ կապված կամ նման մի բան), — հայտնել է նամակագիրն ու ավելացրել. — Նա շատ կրթված մարդ է և կարող էր ձեզ մեծ օգուտ բերել: Նրան պետք է միայն հանգիստ թողնել մի որոշ ժամանակ և աշխատելու հնարավորություն տալ: Կարող է գործ գրել Հայաստանի մասին: Պատրաստ է սովորել հայոց լեզուն և այլն: Խնդրում եմ, պատասխանեք հեռագրով ձեր ներկայացուցչություն: Ձեր Բուխարին»⁶⁶:

Հայաստան գալու Օ. Մանդելշտամի ցանկությունն ամենևին պատահական չէր. իրավացիորեն նկատվել է՝ դրան մեծապես նպաստել են նրա ծանոթությունը՝ 1829 թ. Հայաստան կատարած Պուշկինի ճանապարհորդությանը, 1916 թ. հունվարին Վ. Բրյուսովի ուղևորությանը, 1928 թ. ամռանն ու 1929 թ. գարնանն Ա. Բեկիր այցելությանն ու այդ ամենի հանրագումարում՝ Հայաստանի, հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի մասին նրանց գրած հայտնի գործերին: Դրան ավելացնենք և այն, որ, ինչպես վերը նշվեց, 1920-ական թվականների սկզբին Մանդելշտամն եղել էր Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, ծանոթ էր հայ իրականությանը, թարգմանել էր Կարա-Դարվիշի վերը նշված գործը, Մոսկվայում չփվել էր Պետհրատի խորհրդի նախագահ Ա. Խալաթովի, նաև Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական և մտավորական միջավայրերում մեծ հեղինակություն վայելող գրող Մ. Շահինյանի հետ, ում մասին 1922 թ. գրած «Մուշտակ» («Шушак») ակնարկում կա «գվարձալի» պարբերություն, և ով 1920-ական թվականների կեսերին եղել էր Հայաստանում, Նախիջևանում ու Լեռնային Ղարաբաղում և, ըստ այդմ, քաջ գիտեր մեր ժողովրդի անցյալն ու ներկան:

Ինչևէ, հայերեն սովորելու ցանկությունը շատ մեծ էր, և Օ. Մանդելշտամը գնում է Մոսկվայի Արևելքի ժողովուրդների ինստիտուտ (նախկին Լազարյան ճեմարան): Այդ մասին բանաստեղծը գրում է. «Ինձ ընդառաջ եկավ տխրամած երիտասարդ մի հայ: Խոցոտող տառատեսակներով հաբեթական գրքերի միջավայրում գոյատևում էր նաև, ինչպես ռուսական կաղամբաթիթեռը կակտուսների գրադարանում, չեկկիկ մի աղջնակ:

Իմ սիրողական գալուստը ոչ մեկին չուրախացրեց: Հին հայերենն ուսումնասիրելու հարցում օգնության խնդրանքս չչարժեց այս մարդկանց սիրտը, որոնցից կինարմատը նաև չէր տիրապետում գիտելիքի բանալուն:

Ի հետևանս անճիշտ — սուբյեկտիվ կողմնորոշման՝ ես վարժվել էի ամեն հայի մեջ բանասեր տեսնել ... Թեև ինչ-որ չափով դա ճիշտ է: Ահա մարդիկ,

⁶⁵ Օ. Մանդելշտամ. *Նշվ. գիրքը, էջ 238*: Հմմտ. «Радуга» (Таллин), 1988, № 3, с. 23.

⁶⁶ Г. И. Кубатьян. Место армянской темы в творчестве О. Мандельштама (Уроки Армении). — «Вестник Ереванского университета», 1989, № 2, с. 11. Հմմտ.: Օ. Մանդելշտամ. *Նշվ. գիրքը, էջ 372*: Ի դեպ, նկատենք, որ Ն. Բուխարինն այդ թվականին չի եղել «Известия» թերթի գլխավոր խմբագիրը:

ովքեր լեզվի բանալիները զնգզնգացնում են անգամ այնժամ, երբ ոչ մի գանձատուփ չեն բացում: ... Տրվեցին պատվարժան հայ գրողների անուններ, հիշատակվեց ակադեմիկոս Մառը ...»⁶⁷:

Հենց գրադարանում էլ Մանդելշտամը հանդիպում է սովետական պետական ու կուսակցական գործիչ, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանին, ով 1928 թ. բնակվում էր Մոսկվայում: Մեծբերենք վերջինիս վերաբերող բանաստեղծի կոլորիտային ու բնութագրիչ տողերը. «... գրադարան մտավ տարեց մի մարդ՝ բունակալի շարժով ու վեհապանձ կեցվածքով: // Նրա պրոմեթեական գլուխը մոխրակապույտ-ծխագույն լույս էր ճառագում, որպես կվարցի գորեղ մի լամպ ... Կարծր մազերի կապտասև, հարած-խիզախորեն սարդած խոպոպները կախարդված թռչնափետուրների սնկոտիկային գորությանը մերձ ինչ-որ բան էին հիշեցնում: // Գրեացի լայն բերանը չէր ժպտում՝ վճռաբար հիշեցնելով, թե բառը — աշխատանք է: Ընկեր Հովհաննիսյանի գլուխը տիրապետում էր գրուցակցից հեռանալու ընդունակությանը, ինչպես լեռնագագաթ, որը պատահաբար գլխի կերպաձևն ունի: Բայց նրա աչքերի կապտա-կվարցային խոժոռությունն արժանի էր ժպտի: // Այդպիսին են խլությունն ու երախտամոռությունը, որ տիտաններն են մեզ կտակել ...»⁶⁸:

... Երևանից հրավերքի փաստաթղթերին սպասելիս՝ 1930 թ. ապրիլի սկզբին Մանդելշտամները լինում են Սուխումում՝ «Կենտկոմի թղթով», հանգստանալու կառավարական ամառանոցում՝ «Օրջոնիկիձեի անվան հանգստյան տանը»: Այդ օրերին Սուխումում բազմաթիվ անվանի մարդիկ են եղել, ում հետ Օ. Մանդելշտամը հանդիպել է⁶⁹: Այսպես, լինելով աբխազ բանաստեղծ ու գիտնական, աբխազական լեզվի ու գրականության ակադեմիայի նախագահ Դմիտրի Գուլիայի հյուրը՝ Մանդելշտամը գրում է. «Նա բողոքում էր աբխազական այբուբենի հորինելու հետ կապված բարդությունից, հարգանքով էր խոսում պետերբուրգյան խեղկատակ Եվրեյնովի մասին (նկատի ունի ռեժիսոր և թատրոնի տեսաբան Ն. Ն. Եվրեյնովին — Ա. Զ.), որն Աբխազիայում հափշտակված էր այծի պաշտամունքով, և գանգատվում էր լուրջ գիտական հետազոտությունների անմատչելիությունից՝ Թիֆլիսից հեռու գտնվելու բերմամբ»⁷⁰: Սուխումից Մանդելշտամներն ուղևորվում են Նոր Աֆոն, Գուդաուտա, Տկվարչեղի, ապա մեկնում են Թիֆլիս:

Գալով Հայաստան՝ Օ. Մանդելշտամը նախ Լենինականում մասնակցում է մայիսյան տոնակատարություններին, ապա ժամանում է Երևան⁷¹: «Մեր

⁶⁷ Օ. Մանդելշտամ. նշվ. գիրքը, էջ 249–250:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 250:

⁶⁹ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 310, 423. Այդ օրերին Սուխումում հանգստացել են ԽՍՀՄ ապագա ներքին գործերի ժողկոմ Ն. Եժովը, ում հետ բանաստեղծը թեմիս է խաղացել, Աբխազիայի ժողկոմխորհի ղեկավար Ն. Լակոբան, «պրոլետարական բանաստեղծ» Ա. Բեգիմենսկին, ազգագրագետ, աբխազական ժողովրդական երգեր հավաքող Մ. Կովաչը, Թիֆլիսի ազգային թանգարանի տնօրեն Անատոլի Կ.-ն և հայտնի այլ դեմքեր:

⁷⁰ Օ. Մանդելշտամ. նշվ. գիրքը, էջ 261:

⁷¹ «Օսիպ Մանդելշտամի (ստեղծագործության — Ա. Զ.) ամերիկյան հրատարակության խմբագիրը՝ <Բ.> Ֆիլիպովը, բոլոր խմբագիրներին հատուկ խորաթափանցությամբ, որոշել է, որ Օսիպ Մանդելշտամն Հայաստան է փախել հնգամյակների կառուցումից ... Դա քաղաքական էժանագին սպեկուլյացիա է, — նկատել է Ն.

Հյուրանոցի («Երևան» – Ա. Զ.) փոքրիկ սենյակում միանգամից հայտնվեցին Հայաստանի մշակույթի մասին գրքեր. Ստրժիգովսկի (խոսքը, ըստ էության, վերջինիս «Հայերի ճարտարապետությունը և եվրոպան» գործի մասին է – Ա. Զ.), հայ տարեգիրներ, Մովսես Խորենացի և շատ ուրիշներ, ինչ վերաբերում էր այդ երկրի տնտեսությանն ու բնությանը, – գրում է Ն. Մանդելշտամը: – Հայաստանի տնտեսության մասին գրքերից Օ. Մանդելշտամն առանձնացրեց ալեքսանդրովյան ժամանակի չինովնիկ Շոպենի «Հայաստանի աշխատանքային նկարագրությունը» գիրքը⁷²: Նա համեմատում էր երկրի հանդեպ Շոպենի կենդանի հետաքրքրությունը զայրացած և փնթփնթացող անթիվ «գործուղվածներին» անտարբերության հետ, որոնց հանդիպում էինք Հյուրանոցում»⁷³: Առաջին իսկ օրը նրանց մոտ «Երևան» Հյուրանոցի նախասրահ է գալիս «հրաշք նկարիչ» Մարտիրոս Սարյանը: Երևանում եղած ժամանակ Մանդելշտամներն այցելում են նրա արհեստանոցը՝ հիանում գեղանկարչի «երկնագույն չրջանի» նկարներով: Հանդիպել են Ա. Թամանյանին ու երիտասարդ ճարտարապետներին, լսել նրանց քննարկումները: Մանդելշտամը հաճախել է Հայաստանի պետական գրադարան, օգտվել նրա ֆոնդերից, ծանոթացել ու չփվել է տնօրենի բանասեր, թարգմանիչ ու թատերական գործիչ Մամիկոն Գևորգյանի հետ, ով «պերճախոս է, խելամիտ ու սիրալիր, բայց նրա էրուզիցիան չափազանց համառ է ու աղմկալից, իսկ խոսքը՝ յուզող ու փաստաբանական»⁷⁴: Հետաքրքիր է, որ Մ. Գևորգյանը Մանդելշտամի համար պարսկերեն երգել է մի քանի հատված Ֆիրդուսուց: Բանաստեղծը Երևանում նաև լսել է միաձայն երգչախմբի կոմիտասյան կատարումները:

Երևանում Մանդելշտամը ծանոթանում ու մտերմանում է կենսաբան Բ. Կուզինի հետ, ում Մոսկվայի համալսարանը Հայաստան էր գործուղել կարմրորդ միջատի հետազոտության համար, միջատ, որից ստանում են «հրաշալի բոսորագույն ներկ»՝ որդան կարմիր: Վերջինս ապրում էր Սպանդարյան 92-

Մանդելշտամը: – Ծայրամասերում չինարարությունն արտահայտվում էր անհամեմատ ուժեղ, քան կենտրոնում, և Օսիպ Մանդելշտամն ամեն դեպքում զրա դեմ ոչինչ չէր կարող ունենալ: Ինչի՞ց զրգված նա պետք է զայրանար տնտեսության պլանային կազմակերպումից: Մի՞թե բանը զրանում է:

Օսիպ Մանդելշտամի ըմբռնումով Ղրիմը, Վրաստանը և Հայաստանը միայն Սևծովյան էին, զրա միջոցով էր հաղորդակցվելու Միջերկրածովյան համաշխարհային մշակույթին» (Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 241–242):

⁷² Ծրանսիացի ազգագրագետ, պատմաբան Ի. Ի. Շոպենը 1825 թ. ապրում էր Ռուսաստանում, եղել է Հայկական մարզի եկամուտների ու պետական տուրքի վարչության պետը: Կատարել է վիճակագրական հետազոտություններ: Նրա «Պատմական հուշարձան Հայկական մարզի կացության մասին՝ այն Ռուսական կայսրությանը միացնելու ժամանակաշրջանում» (1852, ռուս.) աշխատությունը 1840-ին (ձեռագիր) արժանացել է ՌԳԱ Դեմիդովյան մրցանակի: Ի դեպ, Օ. Մանդելշտամը գրել է. «Ինձ Հայաստան ոչ ոք չի ուղարկել, ինչպես, ասենք, իշխան Պասկևիչը գրիբոեդովյան գերմանացի և ամենապոստիլորված չինովնիկներից Շոպենին ... » [О. Мандельштам. Записные книжки. Заметки. – «Вопросы литературы» (М.) 1968, № 4, с. 182]:

⁷³ Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 220.

⁷⁴ Օ. Մանդելշտամ. նշվ. գիրքը, էջ 269:

ուժ՝ «անչափ սիրալիր մարդկանց»՝ Տեր-Օհանյանների տանը: «Ես ձեզ մոտ էի վազում «Սպանդարյանով»՝ կլլելով շինարարական կսկծացնող փոշին, որով հռչակված է երիտասարդ էրիվանը, — գրել է Օ. Մանդելշտամը: — Բացի այդ՝ ինձ համար սիրելի էին մինչև կնճիռները վերանորոգվող Արարատյան դաշտավայրի անողորկոթյունները, խորդուբորդներն ու հանդիսավորությունները, քաղաքը, որը կարծես ամբողջովին ներառված էր Աստուծոյ ներշնչված ջրմուղագործների ջանացման մեջ, և հիմնավոր բերաններով ու հենց գանգի մեջ շաղափված աչքերով մարդիկ՝ հայերը»⁷⁵:

Ինչպես նկատվել է, «Հայոց հինավուրց մշակույթի հետ հանդիպումը նրա համար դառնում է ձևավորող կենսական տպավորություններից մեկը: Հայաստանում սկզբնավորվում է նրա մտերմությունը մի խորունկ, շիտակ, կոմֆորմիզմին բացարձակապես անընդունակ մարդու՝ Բ. Կուզինի հետ: Այդ մասին ասվելու է. «Երբ նինջ էի մտել անկերտվածք ու անկերպարանք, // Բարեկամությունը, քանց կրակոց, ինձ արթնացրեց»: Եվ հրաշք է տեղի ունենում: «Անկերտվածք ու անկերպարանք նինջն» ավարտվում է: Բանաստեղծություններ են հորդում վերատին»⁷⁶:

Այդ օրերին Նրևանում էր գտնվում ուսու խորհրդային գրականության ամենաաչքի ընկնող դեմքերից Մ. Շահինյանը: Մանդելշտամները հանդիպում են նրան, որի վկայութայունը բանաստեղծի 1933 թ. ապրիլի 5-ին գրած նամակն է Շահինյանին՝ Բ. Կուզինին բանտարկությունից ազատելու խնդրանքով (ձերբակալել էին ապրիլի 4-ին): Ահա այդ նամակից հարցին վերաբերող հատվածը. «Սիրելի Մարիետա Սերգեևնա! ... Հիշում եք, Նրևանում ... Ձեզ հետ մեր թուղթիկ հանդիպումների թեման ... Նրա (Բ. Կուզինի — Ա. Ձ.) անձնականությամբ է համակված և իմ բոլորովին նոր արձակը ու իմ աշխատանքի վերջին ամբողջ շրջանը: Նրան և միայն նրան եմ պարտական, որ գրականություն է մտցրել, այսպես կոչված, «հասուն Մանդելշտամի» չրջանը: ... Ինձնից խլել են իմ գրուցակցին, իմ երկրորդ ես-ին, մարդու, ում ես կարողացա և ժամանակ ունեի համոզել, որ հեղափոխության մեջ կա և ինտելեկտ, և վիտալիստական խելահեղություն, և կենդանի բնության պերճանք: ... Մարիետա Սերգեևնա! Ես ուզում եմ, որ դուք հավատաք, որ ես թշնամի չեմ այն ձեռքերին, որոնք բռնել են Բորիս Սերգեևիչին (Բ. Կուզինին — Ա. Ձ.), քանի որ այդ ձեռքերն անում են և խիստ, և կենդանի գործ:

Բայց Բորիս Սերգեևիչը գիտակ չէ և այդ պատճառով էլ ինքնին արտաքին ազատությունը, եթե մեր իշխանությունը հնարավոր կհամարի դա նրան վերադարձնել՝ կլինի միայն փոքրիկ հավելյալ այն մեծ ներքին ազատության, որն արդեն նրան տվել է մեր դարաշրջանը և մեր պետությունը:

Ձեր Օ. Մանդելշտամ:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 256:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 36: Բ. Կուզինի հետ Օ. Մանդելշտամի ծանոթության, ապա մտերմության մասին մանրամասն տե՛ս Օ. Յ. Мандельштам и Б. С. Кузин. Материалы из архива. — «Вопросы истории естествознания и техники» (М.), 1987, № 3, с. 127–144. Օ. Մանդելշտամը Բ. Կուզինին նվիրել է «К немецкой речи» վերնագրով բանաստեղծությունը, որը գրել է 1932 թ. օգոստոսին:

Կներեք, որ իմ ձեռքով չեմ գրել. չեմ կարողանում, թելադրել եմ կնոջս»⁷⁷: Հավելենք՝ Օ. Մանդելշտամը չէր սխալվել Մ. Շահինյանին դիմելով. մի քանի օրից Բ. Կուզինին ազատ են արձակում:

Ի դեպ, անչափ խորհրդանշական է, որ կյանքի դժվարին օրերին՝ 1933 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Նդիշե Չարենցը, որի նկատմամբ ևս սկսվել էին քաղաքական մեղադրանքներն ու հալածանքները, նենգ հողվածներ էին տպագրվում, նամակ-խնդրագրով դիմել է Մ. Շահինյանին⁷⁸:

... Մանդելշտամները մեկ ամիս հանգստանում են Սևանում՝ Հայաստանում արհմիությունների առաջին հանգստյան տանը: «Քանի որ նա (Օ. Մանդելշտամը – Ա. Չ.) շատ ծանր էր տանում երևանյան շոգը և տոթը, նրան առաջարկել են հանգստանալ Սևանի կղզում, և այդպես Մանդելշտամները հայտնվեցին այդ հանգստյան տանը, – վերհիշում է Անահիտ Խուդավերդյանը: – Մանդելշտամ ամուսինները երեխաներ չունեին, բայց շատ էին սիրում և փափագում էին երեխաներ ունենալ: Բանաստեղծի կինը երագում էր տղայի մասին <...> Երբ Օսիպ Մանդելշտամը նստում էր սեղանի մոտ աշխատելու, նա ոտքերի ծայրերի վրա զգուշորեն դուրս էր գալիս, իր հետևից փակելով դուռը, դեպի իրեն էր գրավում լուսամուտի տակ խաղացող երեխաներին, նրանց հեռու էր տանում, որպեսզի չխանգարեին քեռիին բանաստեղծություններ գրել»⁷⁹:

Սևանում Մանդելշտամները չփվում և մտերմանում են ազգագրագետ, պատմաբան ու հնէաբան Ասատուր Խաչատրյանի, Հայաստանի Կենտրոնական ինստիտուտի, պատմաբան ու գրականագետ Արտաշես Կարինյանի, գավառագետ Հովհաննես Սաղաթեյանի, քիմիկոս Ստեփան Համբարյանի, դոկտոր Հերցբերգի, ձկնաբան ու միջատաբան Լ. Առնոլդի հետ՝ «Ճանապարհորդություն Հայաստան»-ում յուրաքանչյուրի մասին տալով կենսագրական տեղեկություններ և ինքնատիպ բնութագրություններ⁸⁰: Ահա թե ինչ է գրում Ն. Մանդելշտամը հայ գիտնականների մասին. «Նգիպտագետների ու դրամագետների հայ գիտնականների հետ հանդիպեցինք Սևանում: Նրանք երկրագնդի բոլոր կողմերից եկել էին իրենց հայրենիքը: Նրանք դուրս եկան իսկական եվրոպացիներ և շատ ավելի էին նման գիտնականների, քան նրանք, որոնց հանդիպել ենք Մոսկվայում, մեծ մասամբ

⁷⁷ Օ. Ե. Մանդելշտամ և Բ. Ս. Կուզին. Материалы из архива, с. 131–132. Այս առնչությամբ Ա. Ախմատովայի հետ Մանդելշտամի մասին խոսելիս Լ. Գինդըրգը հարցնում է. «– Այդ ինչ է, նրա ձեռքը ամենեկին չի գործում: // – Ոչ: Բայց նա թելադրում է, և, ընդհանրապես, դա կարևոր է. նա ողջ կյանքում եղել է այդպես անօգնական, որ միևնույն է ձեռքերով ոչինչ չի կարողացել անել» (Л. Я. Гинзбург. О старом и новом. Статьи и очерки. Л., 1982, с. 416): «Ես ձեռագրեր չունեմ, չունեմ նոթատետրեր, չունեմ արխիվ: Ձեռագիր ունեպես չունեմ, որովհետև երբեք չեմ գրում, – խոստովանել է Մանդելշտամը: – Ես միակն եմ Ռուսաստանում, որ գրում է շուրթերով ... » (Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 237):

⁷⁸ Մանրամասն տե՛ս Ա. Չարենց. Ե. Չարենցի անտիպ նամակը Մ. Շահինյանին. – ՊԲՀ, 1987, № 2, էջ 226–230:

⁷⁹ Օ. Լեկմանով. Նշվ. աշխ., էջ 141:

⁸⁰ Տե՛ս Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 246–249:

Յեկուբուրի հանրակացարաններում ու առողջարաններում: ... Հայ ալևոր գիտնականները տիրապետում էին ոչ միայն տարածական, այլև ժամանակային, այսինքն՝ պատմական տեսողությանը. նրանք կարողանում էին հայացքով թափանցել ժամանակի խորքը: Աշխարհում արդեն մոռացվել են բոլոր գույները, բայց դրանք դեռևս չեն մեռել հայոց պատմական հողի վրա՝ հպարտ իրենց ծեր գիտնականներով»⁸¹:

Հայաստանում գտնվելու օրերին Մանդելշտամներն ականջալուր են լինում Արարատ լեռան շրջանում քրդերի ապստամբության և թուրքերի դաժան գործողությունների մասին⁸²: Ն. Մանդելշտամը գրում է. «Քրդերը դարի առաջին քառորդին կոտորել են հայերին, իսկ երկրորդ քառորդին իրենք կոտորվեցին այն տիրոջ կողմից, ով նրանց սպանության էր ուղարկել»⁸³: Սա խոստում վկայություն է, որ Օ. Մանդելշտամը քաջատեղյակ էր թուրքերի իրագործած Հայոց ցեղասպանությանը: Իսկ «Հաֆեզի վարդն ես օրորում...» բանաստեղծության մեջ «Հեռու ես ողջդ՝ ետևում սարի»-ն տողը խոսում է այն մասին, որ բանաստեղծը գիտի, թե ովքեր են Արարատ սարի ետևում գտնվող տարածքների իսկական տերերը ...

1930 թ. մայիսից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը Մանդելշտամներն ապրում և շրջում են Հայաստանում ցուցաբերելով մեծ հետաքրքրություն Հայաստանի ու հայ մշակույթի հանդեպ. այցելում են պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, լինում են Զվարթնոցի ավերակներում («Մի փլատակներ. ոչ ... » տողով սկսվող բանաստեղծության մեջ նկարագրվում է Զվարթնոցը), Աշտարակում, Բյուրական գյուղում, բարձրանում Արագածի դարատափերը՝ հայկական ու քրդական քոչաստեղերը ... Փորձում է սովորել գրաբար⁸⁴, որոշում գրել «Արչակ և Շապուհ» թեմայով գործ: Դրա առհավատչյան է «Ճանապարհորդություն Հայաստան» արձակ գործի «Ալագյազ» բաժնի վերջում պատմիչ Փալստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» ազատ վերաշարադրումը՝ Արչակի, Շապուհի, Անհուշ բերդի, Դրաստամատի անունների վկայակոչումներով:

⁸¹ Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 441–442.

⁸² Այդ իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ս ա յ ի յ ա ն. Արարատի 1926–1930 թթ. ապստամբությունը թուրք-քրդական և հայ-քրդական հարաբերությունների ու տարածաշրջանային զարգացումների համաձիւրում, Երևան, 2017:

⁸³ Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 447.

⁸⁴ «Հայերենի առաջին դասն ինձ տվել է Մարգո Վ. անունով մի աղջիկ: Նրա հայրը նշանավոր սփյուռքահայ էր < ... > և, կարծես, խորհրդային չինարարությանը համակրող հյուպատոս էր՝ ազգային տեսակետ դավանող բուրժուական շրջանակներից < ... > Ինչևէ, ես ոչինչ չսովորեցի < ... > Բավական չէ, որ նա գուրկ էր մանկավարժական նվազագույն ընդունակություններից, Մարգոն կտրականապես պատկերացում չուներ մայրենի լեզվի խորհրդավորության և սրբազան գեղեցկության մասին» (Օ. Мандельштам. Записные книжки. Заметки, с. 183): Նկատենք նաև, որ Սեանում ուսուցչուհի Ա. Խ.-ն հանձն է առնում Օ. Մանդելշտամին հայերեն սովորեցնել: Ըստ Օ. Մանդելշտամի, Ա.-ին ոգեշնչում էին «Ատելությունը սպիտակգլարդիականների, արհամարհանքը դաշնակների հանդեպ և մաքուր սովետական ցատումը» (նույն տեղում, էջ 182):

Երևանում Օ. Մանդելշտամի գտնվելու օրերի մասին կա ուշագրավ մի դրվագ՝ կապված Ավանի Հովհան Բագարացի (Կաթողիկե տաճար) ավերակ եկեղեցի կառարած այցելության հետ: Քաղաքի «Царская улица»-ի (ներկայիս Արամի փողոց) բնակիչ հին երևանցիները հիշում են. օրերից մի օր հանկարծ նկատում են, որ երեք

Ձախից աջ. Յա. Ս. Խաչատրյանց,
Ն. Յա. Մանդելշտամ,
Օ. Է. Մանդելշտամ և մի խումբ
երեխաներ: Երևան, Ավան, 1930 թ.:

Շահինյանի ամուսինն է՝ բանասեր, թարգմանիչ Յա. Խաչատրյանցը և մի խումբ երեխաներ: Ի դեպ, այդ լուսանկարը միակ վավերագիրն է Հայաստանում Մանդելշտամների գտնվելու մասին:

Ն. Մանդելշտամը Հայաստան գալու կապակցությամբ գրում է. «Մանդելշտամի համար Հայաստան գնալը վերադարձ էր դեպի հարազատ եղերք՝ դեպի վայրն այն, ուր սկզբնավորվել էր ամենայն ինչ, հայրերի մոտ՝ դեպի ակունքը: Տևական լուսնյակից հետո բանաստեղծությունները նրան վերադարձան Հայաստանում և այլևս երբեք չլքեցին ...»⁸⁵: Ռուս բանաստեղծի համար Հայաստանը «Երկրի գիրքն է ... որով սովորել են առաջին մարդիկ»:

⁸⁵ Տե՛ս А. К а з и н я н. Товар из языческой разграбленной лавки. – «Голос Армении», 26. II. 2002; նաև՝ Г. Кубатьян. Ворванный воздух. Статьи и заметки, с. 18.

⁸⁶ Օ. Մանդելշտամ. նշվ. գիրքը, էջ 372:

«Ձկա ոչինչ ավելի ուսանելի ու բերկրալի, քան երբ մխրճվում ես բոլորովին այլ մի ուսալի հասարակության մեջ, որին հարգում ես, որին ցավակցում ես, որով օտարի տեսանկյունից հպարտանում ես: Հայերի լեցունությունը կենսանքով, նրանց կոպիտ քնքշությունը, նրանց ազնվաբարո աշխատանքային ջանքով լեցուն ոսկրածուծը, նրանց անբացատրելի նողկանքն ամեն կարգի մետաղաֆիզիկայի հանդեպ և սքանչելի մտերմավարությունը ոեալ իրերի աշխարհի հետ— այդ ամենն ինձ ասում էր. դու արթնություն մեջ ես, մի՛ վախեցիր քո ժամանակից, մի՛ խորամանկիր, — գրում է Օ. Մանդելշտամը: — Եվ արդյոք սա այն պատճառով չէ՞ր, որ ես գտնվում էի իր առուծախիչ գործունեությամբ հոչակված մի ժողովրդի մեջ, որն, ընդամենն, ապրում է ոչ թե ըստ կայարանային և կամ հիմնարկային, այլ ըստ արևային ժամացույցի, որպիսին տեսել եմ Զվարթնոցի ավերակներում աստղաբաշխական անվի՞, թե՞ քարի մեջ ներմուծված վարդի կերպարանքով»⁸⁷:

Ինչևէ. «Մենք շատ ենք չրջել Հայաստանով և շատ բան ենք տեսել, թեպետ, անշուշտ, ոչ ամենը, ինչ կցանկանայինք: Մարդկանց քիչ ենք ճանաչել»⁸⁸, — վկայում է Ն. Մանդելշտամը: Ահավասիկ, այս վերջին նախադասության խոստեն իրողությունը հետևյալ փաստերն են: Այսպես, նշանավոր գրականագետ Լ. Մկրտչյանը գրում է. «1959 թ. սեպտեմբերին Օսիպ Մանդելշտամի մասին ինձ հարցրեց Իլյա Էրենբուրգը: Նա Հայաստան էր եկել և հետաքրքրվում էր, մասնավորապես, այն բանով, թե մեզանում գիտեն Մանդելշտամին Հայաստանի մասին հանճարեղ բանաստեղծությունների հեղինակին»:

Ես ոչինչ չգիտեի ռեպրեսիայի ենթարկված բանաստեղծի՝ Մանդելշտամի մասին (մահացել է 1938 թ. դեկտեմբերին ճամբարային հիվանդանոցում):

Այստեղ նրան համարյա ոչ ոք չգիտի, — ասաց Էրենբուրգը: — Միայն Մարտիրոս Սարյանն ու Սարյանի որդին՝ Սարիկն են հիշում նրա բանաստեղծությունները»⁸⁹:

Համանման մի պատմություն էլ առնչվում է «չնորհազրկված» ուսու գրող Վ. Գրոսմանի հետ. 1961 թ. նոյեմբերի 3-ին գալով Հայաստան, երկու ամիս ապրելով այստեղ, ստեղծելով հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին նվիրված «Բարին ընդ ձեզ: Ծամփորդական նոթեր»-ը՝ Հրաչյա Քոչարի (գրքում գրող Մարտիրոսյան է հիշատակված) միջոցով հետաքրքրվել է Հայաստան կատարած Մանդելշտամի այցով, հայկական թեմայով վերջինիս գրած գործերով ու պարզվել է՝ ավագ սերնդի գրողներից և ոչ մեկն այդ ամենից տեղյակ չէ⁹⁰:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 249:

⁸⁸ Օ. Мандельштам. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 78.

⁸⁹ Л. М. Мкртчян. "... И каждое слово— скоба". — Л. М. Мкртчян. Слепой, но не настолько. Художественная публицистика. Литературная критика. Ереван, 1998, с. 220; տե՛ս նաև՝ Գ. Кубатьян. Ворованный воздух. Статьи и заметки, с. 73.

⁹⁰ В. Гроссман. Добро вам! Рассказы. М., 1967, с. 210. Տե՛ս նաև՝ Н. Гончар-Ханджян. Мандельштам и Армения. — О. Мандельштам. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 7; Գ. Кубатьян. Ворованный воздух. Статьи и заметки, с. 73.

Ի դեպ, ինչպես տեղեկանում ենք Օ. Մանդելշտամի մասին Բ. Կուզինի գրած հուշերից, Մանդելշտամները տրամադրված են եղել հիմնավորվել Հայաստանում. «Երևանյան վերջին օրերն անցան ապագայի մասին անվերջ խոսակցություններով: — Գնա՛լ Մոսկվա և ձգտել հասնելու ինչ-որ նոր բանի, ինչ-որ կերպ տեղավորվել այնտեղ կամ մնալ Հայաստանում: Դժվար է հաշվել, քանի անգամ այդ հարցի որոշումը փոփոխվեց: Բայց իմ մեկնելու օրը վերջնականապես որոշվեց: — Հնարավոր է միայն մի բան. մնալ այստեղ: Միայն հայկական հնագույն մշակույթի պայմաններում, Հայաստանի կյանքի, պատմության և արվեստի մեջ խորանալով (նկատի էր առնվում, իհարկե, և հայերենին ամբողջովին տիրապետելը) կարող էր վրա հասնել ստեղծագործական լեթարգիայի ավարտը: Վերադարձը Մոսկվա միանգամայն բացառվում էր: Իմ մեկնելու նախօրյակին ես հրաժեշտ տվեցի Մանդելշտամներին, ինչպես մենք վստահ էինք, ընդմիջտ»⁹¹: Կյանքը, սակայն, այլ կերպ դասավորվեց ...

Օ. Մանդելշտամը Շուշիում

Շուշի քաղաքը հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային խոշոր կենտրոններից է: Այնքան հայտնի, որ դեռևս 1837 թ. այդտեղ է եղել ռուս մեծ բանաստեղծ Մ. Լերմոնտովը: Իր բարեկամ Ս. Ռաևսկուն գրած նամակներից մեկում նա հայտնում է. «Այն օրվանից, ինչ դուրս եկա Ռուսաստանից, Կիլյարից մինչև Թաման անցել եմ լեռներով, եղա Շուշի քաղաքում Կուբա, Շամախի, Կախեթ քաղաքներում» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ջ.)⁹²:

1920 թ. մարտի 23—26-ին թուրք-ադրբեջանական զորքերն ու մահմեդականներն ավերեցին հնօրյա բերդաքաղաքը և կոտորեցին հայ ազգաբնակչությանը: Այդ մասին կան բազում վկայություններ, գրվել են հուշվածներ, եղել են հրապարակումներ հայ և օտարազգի բազմաթիվ մտավորականների, հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից: Այսպես, Մ. Շահինյանը 1920-ական թվականներին ճամփորդել է Անդրկովկասում՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում, Լեռնային Ղարաբաղում ու Նախիջևանում, և այդ մասին թողել է ուշագրավ նոթեր: Ղարաբաղի մասին ականարկի «Շուշիի ուրվականը» VI գլխում արձանագրել է. «Առաջինը, որն ինձ ապշեցրեց՝ լուսթյունն էր: Այդպիսի սարսափելի լուսթյուն ես ոչ մի տեղ, երբեք չեմ գտնել, և դա միանգամից թվում է անբնական: Հանկարծ քեզ թվում է, որ լուսթյունը շնչում է. քարերը քչփչում են, տարուբերվում են, խշխշում են և գլխիդ մազերը բիզ-բիզ են կանգնում: 1920 թվականի մարտին այստեղ երեք օրում ավերել ու կրակի են մատնել 7.000 տուն ու մորթել են, թվերը տարբեր են ասում. ոմանք ասում են 3—4 հազար հայ, ոմանք՝ 12 հազարից ավելի: Փաստ է, որ 35 հազար հայերից Շուշիից ոչ ոք չէր մնացել: Ինչ-որ տեղ առուններում դեռ կարելի էր տեսնել կանացի մազափնջեր՝ լերդացած սև արյունով: Երևակայություն ունեցող մարդն այստեղ դժվար է շնչում. քայ-

⁹¹ Б. С. Кузин. Об О. Э. Мандельштаме, с. 140.

⁹² Վլ. Սեյան. Շուշի, Երևան, 1991, էջ 118: Ի դեպ, Միքայել Հարությունյանն այդ փաստի առթիվ գրել է «Լերմոնտովը Շուշիում» վերնագրով բանաստեղծությունը (նույն տեղում, էջ 118—119):

լում ես, քայլում, քայլում համատարած ածխացած շենքերի մնացորդների, ավելի ճիշտ՝ պատերի կողքով, շտապում ես գնալ և վախենում ես, թե երբեք դուրս չես գա ...»⁹³:

Իտալացի պատմաբան, աստվածաբան, գրող ու թարգմանիչ Զովաննի Գուալտայի «Ճիշ Արարատից. Արմին Վեգները և հայերի ցեղասպանությունը» գրքում էլ կարդում ենք. «1920 թ. մարտին թուրքերը և ադրբեջանցիները կատարում են նոր սարսափելի ջարդ Շուշի քաղաքում: Շուշին Ղաբաղում հայկական կյանքի շատ կարևոր մշակութային կենտրոն էր: XIX դարից այն ուներ իր վանքը, իր եկեղեցին, թատրոնը, հիվանդանոցը, թեմական դպրոցը, լույս էին տեսնում հայերեն գրքեր և ամսագրեր: XIX դարի վերջին հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության ավելի քան 60 տոկոսը: Ընդամենը մեկ օրում՝ 1920 թ. մարտի 22-ին (23-ին՝ Ա. Զ.), թյուրքական կատաղությունն ավերեց հազարավոր հայկական տներ, քանդեց շատ եկեղեցիներ, գրադարաններ, տպարաններ. դրա զոհը դարձավ ավելի քան 30.000 մարդ: Այդպես քեմալականները Շուշիում կրկնեցին այն, ինչ երիտթուրքերը կատարել էին Բաքվում (նկատի ունի Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերյան դեպքերը.՝ Ա. Զ.)»⁹⁴:

Խոստեն են նաև Օ. Մանդելշտամի ու նրա կնոջ անդրադարձներն այդ ողբերգական իրադարձություններին:

Հայաստանից Թիֆլիս վերադառնալիս՝ Շուշիի 1920 թ. մարտյան կոտորածներից 10 տարի անց, Մանդելշտամները լինում են հայկական հինավուրց այդ քաղաքում: Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ էր պայմանավորված նրանց այցը Շուշի: Կարծում ենք, դրան մեծապես նպաստել են Մ. Շահինյանի վերը նշված ուղևորությունը և քաղաքի նկարագրությունը, որին, անշուշտ, ծանոթ է եղել ուռա բանաստեղծը, Հայաստանյան շփումները մտավորականությունն հետ, նաև՝ ծնունդով շուշեցի Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, ում հոգածություն տակ են եղել Մանդելշտամները Հայաստանում:

Շուշիից ստացած սահմուկեցուցիչ տպավորությունների մասին Ն. Մանդելշտամն իր հուշերում ունի ուշագրավ տեղեկություններ: Փոքր-ինչ ծավալուն այդ հատվածը բերենք ամբողջությամբ. «... վերջին մեկնումը Էրիվանից, Հայաստանում մեր ճամփորդության ավարտը: Լուսաբացին մենք ավտոբուսով Գյանջայից (Գանձակից.՝ Ա. Զ.) մեկնեցինք Շուշի: Քաղաքն սկսվում էր անվերջանալի գերեզմանոցով, ապա՝ փոքրիկ շուկայի հրապարակն էր, ուր իջնում են հոշոտված քաղաքի փողոցները: Մեզ արդեն վիճակված էր տեսնել բնակիչների կողմից լքված գյուղեր, որ մի քանի կիսաքանդ տներից էին բաղկացած, բայց երբեմնի, ինչպես երևում էր, հարուստ և բարեկարգ այս քաղաքում աղետի ու մորթի պատկերները սոսկալիորեն դեռ աչքի առաջ էին: Մենք անցանք փողոցներով, և ամենուրեք նույնը՝ անտանիք, անլուսամուտ, անդուռ տների երկշարը: Լուսամուտների բացվածքներից երևում էին դատարկ սենյակները, երբեմն՝ պաստառների ծվեններ, կիսաքանդ վառարաններ, երբեմն՝

⁹³ М. Шагинян. Советское Закавказье. Очерки 1922–1930. Л.–М., 1931, с. 362. Ի դեպ, գիրքը նվիրվել է՝ «Я. С. Хачатрянцу, мужу и товарищу».

⁹⁴ Дж. Г у а й т а. Крик с Арарата: Армин Вегнер и геноцид армян. М., 2005, с. 46.

Զարդուիչուր կահույքի մնացորդներ: Տները նշանավոր վարդապետյն տուֆից էին, երկհարկանի: Բոլոր միջնորմները քանդված էին, և այդ կմախքների արանքից ամենուր թափանցում էր կապույտ երկինքը: Ասում են, թե կոտորածից հետո բոլոր ջրհորները լեփլեցուն են եղել դիակներով: Եթե որևէ մեկը ողջ է մնացել, ապա փախել է մահվան այդ քաղաքից: Բոլոր լեռնակիպ ճանապարհներին մենք ոչ մի մարդու չհանդիպեցինք: Միայն ներքևում, շուկայի հրապարակում, գեռում էր մի խումբ ժողովուրդ, բայց նրանց մեջ՝ ոչ մի հայ, միայն մուսուլմաններ: Օ. Մ.-ի տպավորությունն այն էր, թե շուկայի մուսուլմանները՝ այն մարդասպանների մնացուկներն են, ովքեր մի տասը տարի առաջ ավերել են քաղաքը, միայն թե դա նրանց օգուտ չտվեց. արևելյան թշվառություն, հրեշավոր ցնցոտիներ, դեմքերին՝ թարախածոր պալարներ: Եգիպտացորենի ալյուրի, կողրի, բլիթների առևտուր ... մենք չհամարձակվեցինք բլիթներ գնել այդ ձեռքերից, թեև ուտել էինք ուզում ... Եվ ջուր էլ չես խմի այս ջրհորներից ... Քաղաքում ոչ միայն հյուրանոց չկար, այլ նույնիսկ եկվորների համար «օբչո» կոչվող սենյակներ, ուր կանայք ու տղամարդիկ միասին էին քնում: Գյանջայի ավտոբուսը մեկնում էր առավոտյան ... Մեզ առաջարկեցին գիշերել իրենց մոտ, բայց ես վախենում էի արևելյան թափաքաղաքներից, իսկ Մանդելշտամը չէր կարողանում վանել այն միտքը, թե մեր դիմաց Զարդարներ ու մարդասպաններ են: Մենք որոշեցինք մեկնել Ստեփանակերտ՝ մարդային քաղաք: Այնտեղ հասնել կարելի էր միայն կառուով: Ահա և մեզ հանդիպեց անքիթ մի կառապան, միակը իջևանատնում, կաշվե դիմակաչուկով, որը ծածկում էր նրա քիթը և դեմքի կեսը: Իսկ հետո ամեն ինչ ճիշտ այնպես էր, ինչպես բանաստեղծության («Փայտոնչին»– Ա. Զ.) մեջ է. և մենք չէինք հավատում, թե նա մեզ իրոք կհասցնի Ստեփանակերտ. մենք անցանք տուն դարձող հոտից: Այնտեղ մենք գիշերեցինք «օբչոյում», իսկ առավոտյան առանց դժվարության ավտոբուսի տոմս ստացանք (մարզկոմի միջոցով) և վերադարձանք Գյանջայի թե Նուխու երկաթուղի»⁹⁵:

Ահա այսպիսի ցնցող տպավորություն է թողել Շուշին Մամդելշտամների վրա՝ քաղաքի ավերումից տասը տարի անց:

⁹⁵ Օ. Մ ա ն դ ե լ շ տ ա մ. նշվ. գիրքը, էջ 359–360: Պատմական իրադարձություններին անդրադարձը նպատակ ունի ոչ միայն վերհիշել անցյալը, այլև դրանից դասեր քաղել: Նման դրվագներից է Շուշի քաղաքին վերաբերող վերը ներկայացված պատմական իրողությունը: Այդ ամենը խորհրդային տարիներին դրսևորվեց հայերի ինքնության դեմ ադրբեջանական պետական մակարդակով սանձազերծած ոտնձգություններով: Սակայն 1992 թ. մայիսի 8–9-ին հայկական զինված ուժերն ազատագրեցին քաղաքը: Չհամակերպվելով ստեղծված իրավիճակի հետ՝ Ադրբեջանը Թուրքիայի անմիջական մասնակցությամբ և միջազգային ահաբեկիչների ներգրավմամբ, իսրայելցի ռազմական մասնագետների ու ռազմատեխնիկայի օժանդակությամբ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին ադրեսիա սանձազերծեց Արցախի դեմ՝ դավադրաբար տիրանալով նաև Շուշիին: 1920 թ. Շուշիի հայ բնակչության ջարդերն ու 2020 թ. քաղաքի զավթումն Արցախի և հայ ժողովրդի հանդեպ ցեղասպան քաղաքականության դրսևորում են, որն անարձագանք մնաց միջազգային հանրության կողմից ...

«Հայաստան» բանաստեղծությունների շարքը: Թիֆլիսյան օրերը Ե. Զարենցի հետ

Մանդելշտամները Հայաստանից մեկնում են Թիֆլիս, որտեղ մնում են մինչև 1930 թ. նոյեմբերի 5-ը: Այստեղ Օ. Մանդելշտամը գրում է «Հայաստան» բանաստեղծությունների շարքը, որը 1931 թ. տպագրվում է «Новый мир» ամսագրում՝ «Հայաստան: Տասներկու բանաստեղծություն: Օ. Մանդելշտամ» վերնագրի ներքո⁹⁶: Հետագայում գրել է Հայաստանին առնչվող ևս հինգ բանաստեղծություն, որոնք, սակայն, չարքի մեջ չեն մտել: Իրապես, չարքում զգացվում է աստվածաշնչյան ոգի, Հայաստանը ներկայացված է հոգևոր կերպարով՝ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը, նրա լեզուն և մշակույթը, պատկանելությունը եվրոպական աշխարհին, մյուս բանաստեղծություններում կերտել է Հայաստանի առավել «երկրային» կերպարը, արտացոլել ժողովրդի աշխատանքը, նրա կենցաղը⁹⁷: «30-ական թվականների Մանդելշտամի բանաստեղծություններում կա և վախ, և շփոթվածություն, և հուսահատություն, իսկ դրանց հետ ապրում է կենցաղային երևույթների ինչ-որ աճող հիացմունք: Նա սիրահարվածությամբ լեցուն ստեղծում է գործեր պատմության, արվեստի, կյանքի մասին: Այդպիսին է «Հայաստան» շարքը, որով 1930 թվականին սկսվեց Մանդելշտամի ստեղծագործական վերջին շրջանը»⁹⁸, — գրել է ուսու գրականագետ, գրող Լ. Գինզբուրգը «Օսիպ Մանդելշտամի պոետիկան» հոդվածում:

Ըստ էության, Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունները հանգամանորեն քննարկվել են, վեր են հանվել ու պարզաբանվել Մանդելշտամի պոետիկայի խորքային, մասնավորապես սիմվոլներին վերաբերող հարցերը⁹⁹, ուստի բավարարվենք ասվածով:

⁹⁶ «Новый мир» (М.), 1931, кн. третья, март, с. 62–63. Ի դեպ, այս նույն համարում է տպագրվել Մ. Շահինյանի «Հիդրոցենտրալ» վեպի երկրորդ մասը (էջ 5–17), իսկ նախորդ մասերը հրատարակվել են ամսագրի 1930 թ. գիրք 1–7, 10-ում:

⁹⁷ Օ. Մանդելշտամի ծննդյան 125-ամյակի առթիվ Հայաստանի պատմության թանգարանը հրատարակել է չքեղ ալբոմ-կատալոգ, որտեղ զետեղված լուսանկարները մեկնաբանվել են բանաստեղծի «Հայաստան» շարքից բերված խոսույն քաղվածքներով ու մեկնաբանություններով. տե՛ս Армения по Мандельштаму. Армянская фотография 1878–1920 гг. Альбом-каталог. Ереван, 2016.

⁹⁸ Л. Я. Гинзбург. Նշվ. աշխ., էջ 288:

⁹⁹ Հատկապես խոր, նուրբ, մանրակրկիտ դիտարկումներով և զուգահեռներով առանձնանում են Գ. Կուբատյանի աշխատանքները. տե՛ս Г. Кубатьян. Солнечные часы поэзии. Армянская тема в творчестве О. Э. Мандельштама. — «Литературная Армения», 1974, № 10, с. 103–116; Ն ու լ յ ն ի՝ Место армянской темы в творчестве О. Мандельштама (Уроки Армении). — «Вестник Ереванского университета», 1989, № 2, с. 11–20; Ն ու լ յ ն ի՝ Стихотворение и цикл (две ипостаси Армении в поэзии О. Мандельштама). — «Вестник Ереванского университета», 1991, № 1, с. 79–88; Ն ու լ յ ն ի՝ От слова до слова. Комментарий к циклу О. Мандельштама «Армения». — В кн.: Г. Кубатьян. Ворованный воздух. Статьи и заметки, с. 7–66. Տե՛ս նաև՝ И. М. Семенко. Ранние редакции и варианты цикла «Армения». — В кн.: О. Мандельштам. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 89–111; Н. А. Гончар-Ханджян.

... Այդ օրերին Թիֆլիսում է եղել նաև Եղիշե Չարենցը: Հենց այստեղ էլ նրանք ծանոթանում և մտերմանում են: Այդ մասին Ն. Մանդելշտամը գրում է. «Հիմնական բարեկամությունը մեզ սպասում էր Թիֆլիսում: Հյուրանոցում մեզ մոտ եկավ Եղիշե Չարենցը, և մենք նրա հետ անցկացրեցինք երկու կամ երեք շաբաթ, հանդիպելով համարյա ամեն օր: Ես հասկանում եմ, թե ինչու ընկերական ազատ հարաբերությունները սկսվեցին Չարենցի համար օտար Թիֆլիսում, այլ ոչ թե Երևանում, բայց բանը դրանում չէ...¹⁰⁰: Ես հիշում եմ, թե ինչպես սկսվեց ծանոթությունը: Մանդելշտամը Չարենցի համար կարդաց Հայաստանի մասին առաջին բանաստեղծությունները՝ նա դրանք այն ժամանակ նոր էր սկսել գրել, Չարենցը լսեց և ասաց. «Ձեզանից, թվում է, գիրք է հորդում»: Ես հիշում եմ այդ խոսքերը, քանի որ Մանդելշտամն ինձ հետո ասաց. «Դու լսեցիր, ինչպես նա ասաց՝ նա իսկական բանաստեղծ է»: Ես այն ժամանակ դեռևս չգիտեի, որ բանաստեղծի համար «գիրքը» դա ամբողջական ձևակառույց է, մեծ միասնություն: Հետո ինչ-որ առիթով Պաստեռնակն ինձ ասաց. «գրքի կազմավորման հրաշքի» մասին և նույնն ասաց Աննա Անդրեևնա-Անուշը (Աննա Ախմատովա– Ա. Զ.): Այդ ամենը գումարվեց Եղիշե Չարենցի խոսքերին, և մենք միշտ հիշում էինք, որ Երևանում ապրում է իսկական բանաստեղծ: Ես ուրիշ ավելի բան չեմ հիշում նրա խոսքերից, քանզի չի կարելի գրառել ամուսնու կամ բարեկամի խոսքը, որոնց հետ թեյ ես խմում, զրոսնում ես և փնտրում, թե որտեղ կարելի է գնել ծխախոտ: Այն ժամանակ հանկարծ ծխախոտի ճգնաժամ եղավ, և տղամարդիկ ծանոթություն հաստատեցին մի խումբ տղաների հետ, քանի որ առանց ծխախոտի անհնար է գրուցել, իսկ նրանք խոսում էին շատ և երկար: Հնարավոր է, Չարենցի խոսքն այն մասին, որ գիրք է հորդում, այն բարեկամական ողջունն էր, առանց որի չի կարող աշխատել ոչ մի բանաստեղծ, իսկ մեր կյանքում դա հեշտ չէր ստանալ: Հայաստանը, Չարենցը, համալսարանական ծերունիները, երեխաները, գրքերը, հրաշալի երկիրը և դրանցից ընձյուղված ճարտարապետությունը, մենաձայն երգեցողությունը (կոմիտասյան – Ա. Զ.)

Мандельштам и Армения. – О. М а н д е л ь ш т а м. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 5–10; М. Р. А н д р е е в а. Армянские фрески Осипа Мандельштама. – «Вестник Ереванского университета», 1995, № 1, с. 67–77; Ն ու յ ի՝ Пушкинские мотивы в стихотворной «Армении» О. Мандельштама. – «Вестник Ереванского университета», 1999, № 2, с. 63–70; Ն ու յ ի՝ Армянские фрески Осипа Мандельштама. Ереван, 2001; Н. А. Г о н ч а р, М. Р. А н д р е е в а. О некоторых ключевых образах цикла «Армения» О. Мандельштама. – «Вестник Ереванского университета», 1996, № 2, с. 82–93 և այլն:

¹⁰⁰ Նկատենք, որ այս առումով առնվազն տարօրինակ է Գուրգեն Մահարու այն պնդումը, թե Մանդելշտամին հանդիպել է 1930 թ. ամռանը «Երևան» հյուրանոցի նախասրահում, և որ իրեն նրա հետ ծանոթացնողը եղել է Ե. Չարենցը (տե՛ս «Литературная Армения», 1966, № 1, с. 47–48): Ի դեպ, Չարենցը հունիսի 1-ից պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչն էր, ու հաճախ էր լինում Թիֆլիսում, այցելում էր «Հայարտուն», գրուցում գրողների հետ, նրանց ստեղծագործությունները տպագրելու համար պայմանագրեր կապում:

և այս երկրում կյանքի ամբողջ դրվածքն այն է, ինչը Մանդելշտամին տվեց «երկրորդ շնչառություն», որով նա ապրեց իր ողջ կյանքը»¹⁰¹:

Ի դեպ, ամենայն հավանականությամբ, Չարենցի և Մանդելշտամների մտերմությունն է նպաստել, որ նա թարգմանի Ն. Գոլմիլյովի «Վեցերորդ զգացմունք» բանաստեղծությունը:

Նկատենք, որ Թիֆլիսում Օ. Մանդելշտամին հովանավորել է Անդրկովկասյան երկրամասի կուսակցության առաջին քարտուղար Բեսո Լոմինաձեն, որը խոստացել է նրան աշխատանքի տեղավորել արխիվում, և ապահովել բնակարանով: Սակայն Բ. Լոմինաձեն մեղադրվում է կուսակցության դեմ կատարած հայտնի ոտնձգությունների համար, և նրան շտապ կանչում են Մոսկվա: «Հենց որ թնդաց Լոմինաձեի ողբերգությունը, ում մոտ մարդկոմում, Օ<սիպ> Մ<անդելշտամ> երեք-չորս անգամ եղել էր ընդունելության, նկատեցինք, որ մեր հետևից, ուր էլ որ գնում էինք, լրտեսը պոկ չի գալիս: Հավանաբար, տեղական մարմինները որոշել էին ամեն դեպքում հետևել շնորհազրկված երեւելի անձի առեղծվածային այցելություններին: Հենց այդ ժամանակ էլ հասկացանք, որ Թիֆլիսում անելիք չունենք և շտապ ծլկեցինք Մոսկվա»¹⁰²:

«Փայտոնչին» բանաստեղծությունը գրելու շարժառիթը

«Հայաստան» բանաստեղծությունների շարքից հետո՝ 1931 թ. հունիսի 12-ին, Շուշիից ստացած ծանր տպավորությունը արտացոլված է Օ. Մանդելշտամի «Փայտոնչին» բանաստեղծության մեջ: Դա վկայում է, որ Հայաստանը ուսումնասիրողի համար ոչ թե պատահական հրապույր է եղել, այլ կենսագրական փաստ, նաև, որ հայկական թեման նրա համար ոչ թե տեղային, այլ համընդհանրական, կարելի է ասել՝ մետաֆիզիկական—գոյաբանական բանալի է եղել լինելիության ողջ ողբերգականությունը բացելու համար¹⁰³: «Նրա թեման կառապանն է, որն անհայտ է, թե ուր է տանում, — ժանտախտի նախագահը (սա հղում է Պուշկինի «Խրախճանք ժանտախտի պահին» փոքրիկ ողբերգությանը— Ա. Զ.), դիմակավոր մի ոմն, ումից կախված ենք մենք ... Մանդելշտամը վաղուց նկատել էր, որ մենք ոչինչ չգիտենք նրանց մասին, ումից կախված է մեր ճակատագիրը ... Մենք ավելի քիչ գիտենք այդ ժանտախտային խնջույքի նախագահների մասին: Բանաստեղծությունը ծնվեց

¹⁰¹ Օ. Мандельштам. Стихотворения, проза, записные книжки, с. 79. Ծխախոտի փնտրտուքի հետ կապված տե՛ս նաև Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 438. Երևանում Ե. Չարենցի ու գրական այդ գործիչների հետ չհանդիպելու, ինչպես նաև հայ բանաստեղծի հետ Մանդելշտամի հավանական գրույցների թեմաների, երկու բանաստեղծների ստեղծագործությունների, կյանքի ողբերգական ընթացքների գուգահեռների մասին (մասնավորապես Մանդելշտամի հետ կապված Ստալինի գանգը Պաստեռնակին, 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին կրեմլում Չարենցով Ստ. Զորյանից Ստալինի հետաքրքրվելը, բանաստեղծների նամակ-խնդրագրերը Մ. Շահինյանին) հետաքրքիր դիտարկումներ ունի Գ. Կուբատյանը. տե՛ս Г. Кубатьян. После интермеди, или мало о них было линейного. Египше Чаренц и Осип Мандельштам. — В кн. Г. Кубатьян. Ворованный воздух. Статьи и заметки, с. 71–87.

¹⁰² В. Головин. Նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁰³ Օ. Մանդելշտամ. Նշվ. գիրքը, էջ 359:

մասնավոր դեպքից և ավելի լայն զուգորդությունից՝ այդտեղ է նրա իմաստը: ...»¹⁰⁴, – գրել է Ն. Մանդելշտամը:

«Փայտոնչին» բանաստեղծությունը նույնպես արժանացել է մանրազնին վերլուծության ու քննության, նկատվել է Ա. Պուշկինի քնարերգության, մասնավորապես «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում», «Խրախճանք ժանտախտի պահին», «Դևեր» գործերի մոտիվների հետ բացահայտ ասոցիացիա¹⁰⁵: Ուստի, ստորև միայն մի խոսուհի հատված բերենք «Փայտոնչին» բանաստեղծությունից.

... Ես Ղարաբաղը տեսա լեռնային,
Տեսա գիշատիչ Շուշի քաղաք,
Ուր ճաշակեցի սարսափներ մահի –
Հոգուս խռովքին համանվազ:

Քառասուն հազար մեռյալ լուսամուտ,
Ակնախոռոչներ մութ, սնամեջ.
Դառը տքնանքի բոժոժը հմուտ
Թաղված էր այնտեղ՝ լեռների մեջ:

Անամոթաբար շառագուռում են
Մերկ տներն ու վեր նայում անթարթ,
Երկինքը վերից մեզն իր մանում է,
Որպես մուգ-կապույտ ոմն ժանտախտ¹⁰⁶:

«Ճանապարհորդություն Հայաստան» արձակ երկն ու դրա արձագանքները

1931–1932 թթ. Օ. Մանդելշտամը գրում է «Ճանապարհորդություն Հայաստան» էսսեն, որը հիմնականում պատմություն է Հայաստանի մասին, բայց և խորհրդածություն է մարդկության պատմության ու աշխարհի լեզուների, ֆրանսիական իմպրեսիոնիզմի, ֆիզիոլոգիայի և լուսավորության շուրջ: Իր այս գործը գրելու հանգամանքների, ընթացքի, դրա հետ կապված ապրումների մասին Մանդելշտամը 1931 թ. ապրիլին հորը գրել է. «Կան արդյոք ծրագրեր, հեռանկարներ: Իհարկե, կան: Ես քեզ կծանոթացնեմ իմ գրական չարչարաններին: Հայաստանից հետո վերջերս ավարտած քնարերգության մեծ շարքը ոչ մի կոպեկ չբերեց ինձ: Ոչ մի բան չի կարելի տպագրել: (Ամսագրերի խմբագիրները տրնտնջում են և որոշում չեն ընդունում): Գովում են շատ և ջերմ: Գրում եմ նաև արձակ, երկարատև ու տքնաջան զբաղմունք է, բայց այդ նույն պատճառներով ինձ հետ պայմանագրեր չեն

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 360: Ի դեպ, 1929–1930 թթ. Ղարաբաղում՝ Հաղարթում, այտուցային ժանտախտ է բռնկված եղել:

¹⁰⁵ Տե՛ս մասնավորապես՝ Դ. Յ. Մ. Մ. «Фаэтончик» – стихотворение О. Мандельштама о Нагорном Карабахе. – «Вестник Ереванского университета», 1991, № 1, с. 89–92.

¹⁰⁶ Օ. Մանդելշտամ. նշվ. գիրքը, էջ 153:

կնքում ու կանխավճար չեն տալիս: Այդ ամենը պարզվեց կես խոսքից: Ես ամբողջովին հաշտվել եմ նման դրություն հետ, ոչ մի տեղ ոչինչ չեմ առաջարկում, ոչ մի բանի մասին ոչ մի տեղ չեմ խնդրում ... Կարևորը, հայրիկ, գրական գործեր ստեղծելն է, իսկ որտեղ դրանք տեղավորել, միևնույն է ... Կենցաղային դատարկ բաների պատճառով գրիչս վայր չեմ դնում, աշխատելը ուրախ է և լավ»¹⁰⁷:

Մինչ «Ճանապարհորդություն Հայաստան»-ի տպագրությունը՝ 1933 թ. ապրիլի 5-ին, Օ. Մանդելշտամը Մ. Շահինյանին հասցեագրած վերը նշված նամակում էլ գրում է. «Սիրելի Մարիետա Սերգենյա! Այս գործը, որը ուղարկում եմ ձեզ և ուզում եմ, որ դուք կարդաք, դեռևս չի տպագրվել (կլինի «Звезда»)՝ ում և Լենինգրադյան» հրատարակչությունում»¹⁰⁸, բայց այնպես պատահեց, որ այս գործը՝ այս ձեռագիրն արդեն աշխատում և շնչում է, ինչպես կենդանի մարդը, պատասխանում է, ինչպես ապրողներից ապրողը և դրա հետ մեկտեղ պայքարում է: Հիշում եք, Երևանում ես ձեզնից վերցրեցի Գյոթեի հատորակը և հոգվածիկ էինք կարդում Յ. Կ. Ս.-ից (խոսքը Մանդելշտամի «Դարվիների գիտական ոճի պրոբլեմի մասին» վերնագրով հոգվածի մասին է, որ տպագրվել էր «За коммунистическое просвещение» թերթի 1932 թ. ապրիլի 21-ի համարում – Ա. Զ.), որտեղ ես և ձեր և իմ կողմից խոնարհվում էի «կենդանի» բնությունը: Ձեզ հետ մեր թուղթիկ հանդիպումների թեման և նույնիսկ Յակով Սամսոնիչի (նկատի ունի Մ. Շահինյանի ամուսնուն՝ Յա. Խաչատրյանցին – Ա. Զ.), միջոցով, ով կարողանում է և սիրում է լսել ձեզ համար (ինչպես հայտնի է, Մ. Շահինյանի լսողությունը շատ վատ էր – Ա. Զ.), միշտ եղել է իրականության պաշտպանությունը նրա մեղեդիին սահմանումներից: Դուք միշտ ինձ հանդիմանում էիք այն բանի համար, որ ես չեմ լսում մատերիալիզմի կամ դիալեկտիկայի երաժշտությունը կամ միևնույն է ինչպես է անվանվում: Այդ իսկ խոսակցությունները շարունակվում են իմ «Ճանապարհորդությունում»: Նյութական աշխարհը՝ իրականությունը, ինչ-որ տրված բան չէ, բայց ծնվում է մեզ հետ: Այն բանի համար, որպեսզի տվյալը դառնա իրականություն, պետք է բառի իսկական իմաստով այն վերականգնանք: Դա էլ հենց գիտությունն է, դա էլ հենց արվեստն է: ... »¹⁰⁹:

Իր նամակներից մեկում Օ. Մանդելշտամը գրել է. «Գրքույկս («Ճանապարհորդություն Հայաստան» – Ա. Զ.) խոսում է այն մասին, որ աչքը մտածողության միջոց-գործիք է, որ լույսը ուժ է և որ զարդաքանդակը միտք-գաղափար է: Դրանում խոսվում է բարեկամության, գիտության, ինտելեկտուալ կրքի մասին, այլ ոչ թե «իրերի»»¹¹⁰:

¹⁰⁷ Осип Мандельштам. Последние творческие годы. Стихи. Письма. Воспоминания о поэте. – «Новый мир», 1987, № 10, с. 204.

¹⁰⁸ Մ. Շահինյանը Լենինգրադում գործող «Գրողների հրատարակչության» վարչության անդամներից էր: Նախապես որոշվել էր, որ «Ճանապարհորդություն Հայաստան»-ը պետք է հրատարակվի նաև գրքային տարբերակով, գտնվել է սրբագրական պրոցեսներում, սակայն, ստորև ներկայացվող բացասական կարծիքներից հետո հրատարակությունը սառեցվել է:

¹⁰⁹ О. Э. Мандельштам и Б. С. Кузин. Материалы из архива, с. 131.

¹¹⁰ «Вопросы литературы» (М.), 1968, № 4, с. 191.

«Ճանապարհորդություն Հայաստան»-ը ևս բազմակողմանիորեն դիտարկվել ու մեկնաբանվել է, եղել են բազմաթիվ հրապարակումներ¹¹¹, այդ իսկ պատճառով բավարարվենք այդքանով:

«Ճանապարհորդություն Հայաստան» էսսեն տպագրվել է Լենինգրադում լույս տեսնող «Звезда» ամսագրի 1933 թ. № 5-ում (էջ 103–125): Խմբագիրը՝ Ցեզար Վոլպեն, ոչ միայն հրատարակել է այդ գործը, այլև տպագրել է գրաքննության կողմից Արշակ Թազավորի մասին հանված հատվածը, ում ասորեստանցին Շապուհը, պահել էր խավար զնդանում, որտեղից ելք չկա և լուսաչերտ չի ընկնում. «... ասորեստանցին պահում է իմ սիրտը ...»¹¹²: Դրա համար Վոլպենին աշխատանքից ազատել են, բայց չեն ձերբակալել: «Правда» թերթում 1933 թ. օգոստոսի 30-ին «Մատենագիտություն» խորագրի ներքո այս երկի մասին տպագրվել էր «Հին Պետերբուրգի սովերենները («Звезда», 1933 թվականի № 1–7)» վերնագրով Ս. Ռոզենտալի խիստ բացասական կարծիքը: Դրա տպագրությունից հետո Օ. Մանդելշտամին խորհուրդ են տվել «հրաժարվել» «Ճանապարհորդություն Հայաստան» գործից. «Դեռևս չէր ավարտվել գոյություններով նամակների դարաշրջանը»¹¹³: Կարդալով «Правда»-ի նյութը՝ Օ. Մանդելշտամը դիմում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ իր ծանոթներից մեկին: Վերջինս անմիջապես ընդունում է նրան՝ ակնկալելով, որ բանաստեղծը եկել է գոյությունով, սակայն նա պարզապես հայտարարում է, որ չի կարելի կենտրոնական թերթերում տպագրել «դեղին մամուլին վայել հոգևածիկները»: «Մանդելշտամ, դուք խոսում եք «Правда»-ի մասին», – լինում է պատասխանը: «Ես մեղավոր չեմ, որ հոգևածը տպագրվել է «Правда»-ում», – արձագանքում է Մանդելշտամը¹¹⁴:

Ինչևէ. «Правда»-ի գրախոսն անխնա քննադատում է հին՝ «պետերբուրգյան շրջանի գրականության հետքերը, հին խավերի և գրական դպրոցների բեկորները մարմնավորող» գրողներին՝ Վ. Շկլովսկուն, Կ. Վագինովին, Ն. Զաբլոդցկուն, բայց հիմնական թիրախը Օ. Մանդելշտամն է: «Օսիպ Մանդելշտամը կատարել է «ճանապարհորդություն Հայաստանում» և 1933 թվականին այդ մասին պատմել է «Звезда» ամսագրում: ... Մանդելշտամի կերպարներից հին, նեխած, մեծապետական շովինիզմի հոտ է գալիս, որը, գովասանքներ չուայելով Հայաստանի մասին, գովաբանում է նրա էկզոտիկան, նրա ստրկական անցյալը, քանզի ներկայի մասին Մանդելշտամը ոչ մի տող չի գրել, – նկատում է Ս. Ռոզենտալը: – Այդպես «ճանապարհորդել» կարելի է տանը նստելով և քեզ շրջապատելով փորագրանկարներով, հին գրքերով ու հազվագյուտ հայկական հնություններով ... Կարելի է նողկանքով անցնել Բեզիմենսկու մասին Մանդելշտամի սրախոսությունների կողքից: Դրանցում

¹¹¹ С. Т. Золян. Подражание как тип текста (об интерпретации двух армянских источников О. Мандельштамом и А. Ахматовой). – «Вестник Ереванского университета», 1986, № 1, с. 226–236; П. Нерлер. Заметки о «Путешествии в Армению» Осипа Мандельштама. – «Литературная Армения», 1987, № 10, с. 69–79; տե՛ս նաև ծանոթ. 99-ում նշված աշխատանքները:

¹¹² Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 335. Հմմտ. Н. Я. Мандельштам. Воспоминания, с. 301.

¹¹³ Н. Мандельштам. Вторая книга: ..., с. 341.

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 342–343:

անգուսպ մարդու քեն կա, ով չի հասկանում պրոլետարական գրականությունը: ... Այդպես խոսել ու գրել են և «ճանապարհորդել են» մինչ հեղափոխությունը «Վենի» բանաստեղծները, Ծովային փողոցի պանդոկների բանաստեղծները, մզլահոտ սալոնների բանաստեղծները, գրական «ուրբաթների» և «չորեքշաբթիների» հերոսները»: «Պետերբուրգյան հին բանաստեղծ-ակմեիստ Օ. Մանդելշտամը, — շարունակում է հոգվածագիրը, — անցել է բուռն ծաղկող և ուրախ սոցիալիզմ կառուցող Հայաստանի կողքից: ... Օ. Մանդելշտամի մասին կշտամբանքով է հնչում Մ. Սլոնիմսկու (սովետական արձակի ներկայացուցիչ. — Ա. Զ.) կարծիքը: ... Բանաստեղծ, ինչպես ասում են, առանց կենսափորձի, հանգստություն և բարեկեցության ձգտող, անտարբեր ամեն ինչի նկատմամբ, բացի իր անձից, դատապարտված է ամուլության»: Եվ վերջում՝ իբրև եզրակացություն. ««Звезда»-ն իր էջերում տալագրում է սովետական գրականության լավագույն գործերը: Բայց ««Звезда»-ում դեռ շատ են մոայլ, անպտուղ գրողները: // Ամսագրին պետք է ամուլ ձեռք, բոլշևիկյան աչք: Պետք է կարողանալ վերադաստիարակել գրողներին, պետք է անողոք պայքարել դասակարգային չարակամ ստեղծագործությունների դեմ: // Համարձակորեն առաջ քաշել բանվոր դասակարգի միջավայրից նոր գրողները»¹¹⁵:

Ընդհանուր առմամբ, գրախոսականն Օ. Մանդելշտամի վրա այնքան էլ ճնշող տպավորություն չի թողել. նա պարզապես աշխատել է մոռանալ դրա մասին, մինչդեռ այն սպառնալիք-նախազգուշացում էր:

Ինչպես գրում է Ն. Մանդելշտամը, «Հայաստանում արձագանքեցին այդ հոգվածին և բանաստեղծին մամուլում անվանեցին դաշնակ¹¹⁶: Դա նշա-

¹¹⁵ «Правда» (М.), 30. VIII. 1933. Նշենք, որ մինչ այդ՝ հունիսի 17-ին, «Ճանապարհորդություն Հայաստան»-ի մասին «Литературная газета»-ում տպագրվել էր Ն. Օրուժենյիկովի նմանատիպ հոգվածը:

¹¹⁶ Մեր պրպտումները, սակայն, Հայաստանյան մամուլում նման արձագանք գտնելու համար, ապարդյուն անցան: Նկատենք նաև, որ վերոգրյալով կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ, ինչպես վերը նշվեց, 1960-ական թվականների սկզբին ավագ սերնդի հայ և ոչ մի գրող չի հիշել Մանդելշտամի այցի ու հայկական թեմայով նրա գրած ստեղծագործությունների մասին, բացի Մարտիրոս Սարյանից ու նրա որդի Սարիկից:

Այս առնչությամբ նաև հավելենք. տարիներ անց՝ 1960-ականների վերջին—1970-ականների սկզբին, Հայաստանի գրական կյանքում «հետաքրքիր, միաժամանակ տխուր դեպքեր են» արձանագրվել: Ինչպես գրում է Գ. Կուբատյանը, «Литературная Армения» ամսագրի գլխավոր խմբագիրը, շատ հայտնի բանաստեղծը (անուն-ազգանունը չի նշում. խոսքը Գևորգ Էմինի մասին է, ով 1968-ից 1972 թվականն եղել է ամսագրի խմբագիրը) փարիզյան «Русская мысль»-ին տված հարցազրույցում ասել է, որ իրեն աշխատանքից ազատել են Օ. Մանդելշտամի գործերը տպագրելու համար (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է այս նյութին. Г. Эмин. [Предисловие]. — «Литературная Армения», 1967, № 3, с. 82—83), և որ Կենտրոնում իրեն համարել են «չկառավարվող»: Բերվում են ասվածը ժխտող համոզիչ փաստարկներ: Իրականությունը, սակայն, այն է, որ 1974 թ. աշխատանքից ազատել են «Литературная Армения»-ի աշխատակից Գ. Կուբատյանին, քանզի համարձակվել էր ամսագրում հրատարակել Օ. Մանդելշտամի մասին հոգված, որում մեջբերումներ էր կատարել բանաստեղծի անտիպ գործերից: Դա միաժամանակ

նակում էր, որ Հայաստանի մուտքն ընդմիջտ փակ է Մանդելշտամի առաջ, բայց մեկնելիս նա գիտեր, որ իրեն վիճակված չէ վերադառնալ»¹¹⁷: Դրա առհավատչյան «Հայաստան» չարքից ստորև բերվող բանաստեղծությունն է.

Էլ երբեք քեզ չեմ նայի,
Հայոց կարճատես երկինք,
Էլ չեմ սևեռվի կկոցած աչքերով
Ճամփորդի վրանին Արարատի,
Չեմ բացի այլևս երբեք
Կավագործ քերթողներիդ դարանում
Հրաշագեղ հողիդ մատյանը սնամեջ,
Որով ուսում են առել առաջին մարդիկ¹¹⁸:

Եզրակացություն

Օսիպ Մանդելշտամը XX դարի ուսու գրականության ինքնատիպ ու հետաքրքիր երախտավորներից է՝ հակասական ու բարդ ճակատագրով: Նրա կյանքն ու գրական ճանապարհը եղել է տատասկոտ՝ վերելքներով և վայրէջքներով:

«Մանդելշտամը միշտ՝ իր ողջ կյանքում, ձգտում էր դեպի հարավ, դեպի Սև ծովի ափերը, միջերկրածովյան ավազան: Սկզբում նա ճանաչեց Ղրիմը, և սիրեց արևելյան ափը, հետո, քսան թվին, եղավ Կովկասում ... Քսանմեկ թվականին նա արդեն ինձ հետ կես տարի անցկացրեց Վրաստանում, իսկ երեսուներե մենք մայիսից մինչև նոյեմբեր (հոկտեմբերի սկիզբը – Ա. Զ.) ապրեցինք Հայաստանում և Թիֆլիսում, որտեղ երկարատև լուծկությունից հետո նրան վերադարձավ պոեզիան: Ես խոսում եմ իրական ճանապարհորդությունների, այլ ոչ թե առողջարանային ուղևորությունների մասին, որոնք եղել են շատ ավելի:

Միջերկրածովյան ավազանը, Ղրիմը, Կովկասը Մանդելշտամի համար եղել են պատմական երկիր, գիրք, «որով սովորել են առաջին մարդիկ»: Մանդելշտամի համար պատմական աշխարհը սահմանափակվում էր քրիստոնեություն դավանող ժողովուրդներով, և Հայաստանը նա ընկալում էր որպես ֆորպոստ՝ «աշխարհի եզրին» («Բոլոր ցայգերին օրերիդ դու աշխարհի եզրին – // Արցունքդ կլլելով կանգուն ես մնացել: // Երեսդ թեքել ես ամոթով ու վշտով // Մորուքավոր քաղաքներից Արևելքի») ... Այդ տարիներին մենք ամեն մի քայլին տեսել ենք մուսավաթական ջարդերի հետքերը (հենց միայն Շուշին ...), և դա խորացնում էր օտար մարդկանցով ու երկրներով շրջապատված ծայրամասի զգացողությունը: Հայաստանի մասին բանաստեղծություններում

որակվել էր որպես «հայկական նացիոնալիզմ և սիոնիզմ» (Г. Кубатьян. Ворованный воздух. Статьи и заметки, с. 164): Հավելենք, որ Օ. Մանդելշտամի մահվան 60-ամյակի առթիվ 1998 թ., Գ. Կուբատյանը գրել է «Похититель воздуха, или где эта улица?» վերնագրով Մանդելշտամ-բանաստեղծի կերպարն ամբողջացնող ուշագրավ խոսք (տե՛ս նույն տեղում, էջ 418–421):

¹¹⁷ Н. М а н д е л ь ш т а м. Вторая книга:..., с. 344.

¹¹⁸ Օ. Մ ա ն դ Ե լ շ տ ա մ. Ն չ վ. գիրքը, էջ 138:

անապատելիորեն սողոսկեց վերջի, կործանման, ավարտի թեման. «Եվ քեզնից հանում են ծեփապատկերդ հետմահու» (ընդգծումը մերն է— Ա. Զ.)¹¹⁹:

Միով բանիվ՝ Հայաստանից ստացած անջնջելի տպավորությունը խորապես արտացոլվել է Մանդելշտամի քնարերգության մեջ և արձակում: Հայկական թեման դարձավ շաղկապված բազմաթիվ մտորումների՝ մարդկության պատմության և պատմական գիտակցության, աշխարհի պատկերացումների, հնագույն մշակույթների մասին հանգուցակետ:

Հայաստան կատարած այցելությունն Օ. Մանդելշտամի կյանքի ամենալուսավոր էջերից է եղել: Բիրլիական երկրի հետ ծանոթությունից ծնված բանաստեղծություններն ու արձակը ուսու գրականության մեջ Հայաստանի մասին գրված լավագույն գործերից են:

Անուշավան Զաքարյան — Բ. Գ. Դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ուսու պատմագրական կապեր: Հեղինակ է 21 մենագրության ու ժողովածուի, շուրջ 230 հոդվածների ու հրապարակումների: patmhandes@rambler.ru

ОСИП МАНДЕЛЬШТАМ: ПОЭТ И ВРЕМЯ. АРМЕНИЯ В ЕГО ЖИЗНИ

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: О. Мандельштам, Н. Мандельштам, Н. Бухарин, И. Эренбург, С. Тер-Габриелян, М. Шагинян, Ереван, Шуши, Тифлис, Е. Чаренц, армянская тема, «Путешествие в Армению».

Видный русский (по происхождению – еврей) поэт, теоретик искусства, переводчик Осип Эмильевич Мандельштам (1891–1938) занимает особое место в истории советской литературы.

В 1920–1930-х годах Мандельштам, будучи беспартийным и не состоящий постоянно ни в одном литературном объединении, вкусил все горести, которые выпали на долю интеллигенции его поколения и многих рядовых советских граждан: подвергся репрессиям, дважды был арестован, отправлен в ссылку, где и скончался.

Имя О. Мандельштама тесно связано с Арменией и армянской культурой. Посещение Армении (с мая до начала октября 1930 г.) стало для него судьбоносным: под неизгладимыми впечатлениями от библейской страны он написал цикл стихотворений «Армения» (1931 г.) и эссе «Путешествие в Армению» (1933 г.). Эти произведения являются одними из лучших страниц русской литературы, посвященной Армении.

¹¹⁹ Н. М а н д е л ь ш т а м. Вторая книга:..., с. 381.

О жизни и творчестве О. Мандельштама имеется богатая литература: воспоминания современников, множество монографий, статей, публикаций. Однако на армянском языке почти отсутствуют исследования о Мандельштаме: настоящая статья частично восполняет этот пробел.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ. Научные интересы: вопросы первой четверти армянской действительности XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные связи. Автор 21 монографии и сборников, около 230 статей и публикаций. patmhandes@rambler.ru

OSIP MANDELSTAM: POET AND TIME.
ARMENIA IN HIS LIFE

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Key words: O. Mandelstam, N. Mandelstam, N. Bukharin, I. Erenburg, S. Ter-Gabrielyan, M. Shahinyan, Yerevan, Shushi, Tiflis, Ye. Charents, Armenian theme, "Journey to Armenia".

Osip Mandelstam (1891–1938) – a prominent Russian poet (Jewish by origin), art theorist, translator – takes a special place in the history of the Soviet literature.

In the 1920–1930s, Mandelstam, being non-party man and not constantly being member of any literary association, tasted all the misfortunes that befell the intellectual class of his generation and great many ordinary Soviet citizens; he faced repressions, he was arrested twice, was sent into exile where he died.

Mandelstam's name is closely related to Armenia and Armenian culture. His visit to Armenia (from May to early October, 1930) was life-changing for him. Under the indelible impressions of the biblical country, he wrote a collection of poems "Armenia" (1931) and an essay "Journey to Armenia" (1933). These pieces of art are among the best works in the Russian literature dedicated to Armenia.

There is rich literature on Mandelstam's life and art: memoirs of contemporaries, a great number of monographs, articles and publications. Nevertheless, there are almost no studies about Mandelstam in the Armenian language: the present article partially fills this gap.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the Historical and Philological Journal. Scientific interests: issues of the first quarter of the Armenian reality of the 20th century, the Armenian issue and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical and literary links. Author of 21 monographs and collections, about 230 articles and publications. patmhandes@rambler.ru